

Милош И. Бандић

ПОЕТИКА КОРЕСПОНДЕНЦИЈЕ:
ИВО АНДРИЋ У ОГЛЕДАЛУ СВОЈИХ ПИСАМА

Већ је одавно познато, и дефинисано, да је писмо (или епистола, допис, лист, посланица, а у средњовековној књижевности — „писање“ и „рукописање“, затим „књига“ или „ситна књига“) једна архајска, врло стара писана комуникацијско-језичка форма. Писмо потиче — како бележе неки књижевни приручници и лексикони — из Вавилона, пре више од 4000 година, а на подручјима Европе оно није у Грчкој, у V веку пре нове ере, или пре Христа, па се и код Хомера, у „Илијади“, спомиње нека врста (фигуративног) писма, сликовних, шифрованих знакова, идеограма што их је Прет „на сложеној нацрто даски“. А у Новом завету, у једној од својих посланица, апостол Павле упозорава: „Видите колико вам велико написах писмо руком својом“. Тако се с писмом почињало, и тако је оно (не рачунајући оvdје писма-поруке које су преносили посебни гласници и усмено их саопштавали или јавно читали) током више хиљада година ове своје дуге историје сачувало своју виталност и основну суштину.

Писмо је, превасходно, текст, специфична вербална структура, па се зато и у лексикону-речнику литералних и критичко-теоријских појмова Џозефа Т. Шиплија (*Dictionary of World Literature*, 1966) о модерном писму говори као о „манифестно писаном“ тексту који почиње „директним обраћањем, у првом лицу, пошиљаоца примаоцу писма“, „тоном конверзације“, а и другим, разуме се, различитим тоновима и садржајима, формалним аспектима и усмјерењима по којима се разликују и постоје: приватно, службено, пословно, отворено писмо, затим писма уредништвима и периодичним новинама, књижевно писмо и писмо (посланица) у стиховима итд. Завршава се потписом пошиљаоца.

У једном другачијем појмовном формулисању (у француском часопису „Квадрум“ 1963), из ликовне перспективе, Франси-

на Лeгран дефинише писмо као „гест преношења мисли помоћу знака који обележава предмет, радњу или идеју“. Из тога, даље, проистиче и једна општа подјела према којој писма спадају у документе или у књижевност, а и према којој су и документ и књижевност, припадајући истовремено документарном и књижевном жанру. Писма, као и дневници, аутобиографије, мемоари, сврставају се у тзв. личне документе, персоналне ауторске исказе, често прожете интелектуално универзалним књижевно-уметничким духом и сензибилитетом. Отуда их Јан Ваг, у есеју о кореспонденцији Самјуела Џонсона, назива „књижевношћу искуства“, што подразумева изванредан дифузни, хибридни жанр и спој уметности и живота, где, дакле, непосредна опажања и доживљаји из спољног и унутарњег ауторовог, писмописачевог света добијају не ретко аутономну литерарну форму и смисао. Тако се писмо све више приближава књижевности, и тако писма постају важни извори, и облици, креације, документарности, информативног сабирања и дискурзивног, антрополошког увида и знања о човеку и времену, друштвеној заједници и човечанству, образујући комуникацијске мреже и низове извештаја, саопштења, референци и факата о стварима и збивањима духа и практичног живота, јавног и општег, индивидуалног и приватног. Кад потичу од истакнутих појединаца, представника јавности, од писца и прослављеног уметника, филозофа, научника, и писма су тад утолико вреднија и значајнија уколико су те стваралачке личности значајније, веће, креативно комплетније. И склоне писању писама.

Из тих простора долази Иво Андрић са својом кореспонденцијом, са својом досад знамом, познатом, и још непознатом, непубликованом епистоларном прозом.

Последњих десетак година појавило се неколико штампаних прегршти, колекција Андрићеве преписке, из разних периода његовог живота и рада, и о тој публикованој преписци ће овде бити говора. Чини је, у ствари, седам мањих или већих, комплетнијих целина: писма упућена књижевнику и политичару Тугомиру Алауповићу, књижевници Зденки Марковић, рано преминулој Еугенији Гојмерац, Густаву Крклецу, Вери Стојић, затим Андрићевој супрузи Милици Бабић и писма за Гун Бергман која се, из Стокхолма, заинтересовала и потом преводила Андрићева дела на шведски језик. То, дакле, није дисперзирана и напавирчена, мешовита кореспонденција, адресирана различитим лицима, већ таква која се интезивно концентрише око појединих личности, око једне личности, чинећи тако одређене, крупније и комплексне целине, „Писма Луцилију о моралу“ Луција Анеја Сенеке (односно, заједно с „Расправом о блаженом животу“, „Одабрана писма Луцилију“, у преводу Милоша Н. Ђурића, Београд, 1944, или, пак, *Listy o poesii a kitice* (Праг, 1945), књига

преписке између истакнутих чешких критичара Ф. Кс. Шалде и Франтишека Хубоде, или „Писма оцу“ В. А. Моцарта (превео Жељко Иванковић, Бања Лука, 1990), затим „Писма Милени“ Франца Кафке и „Писма Нори“ Џемса Џојса, и друге, којима се овде, као шира и заокружена целина, најадекватније приближава Андрићева преписка са Зденком Марковић.

Кад се сва ова објављена грађа, сабере, и кад се томе додају напомене и коментари неколицине приређивача који су та Андрићева писма припремили за штампу, онда би се од свега тога добила књига од близу 400 страница. Писама, међутим, по свој прилици има више од оног што је до сада публиковано. Могло би се, заправо, са извесношћу рећи да постоји више десетина значајних личности, писаца, уметника, јавних и културних радника, а и приватних лица, у земљи и у иностранству, којима се Андрић, једном или неколико пута, обраћао или одговарао на њихова писма, као што постоје и његове поруке и писма појединим културно-политичким институцијама, друштвеним организацијама и њиховим представницима, управама и руководством, уз још и другу службену преписку, на примјер, у књизи „Дипломатски списи“ (Београд, 1992) коју је приредио за штампу Миладин Милошевић, с предговором и коментарима. Иначе, податке о Андрићевој кореспонденцији и о укупној његовој, књижевној и осталој заоставштини даје обимна књига „Иво Андрић (1892-1975) — Лични фонд, каталог“, из 1988. године, чији су аутори, састављачи Олга Мучалица и Анђелија Драгојловић, а краће изводе и фрагменте из Андрићевих писама упућених разним личностима цитира Радован Поповић, у свом „Животопису Иве Андрића“, на крају Андрићеве постхумне књиге „Свеске“, 1982.

Али то, наравно, није све. У опусу Андрићевом, наима, има и другог сродног епистоларног материјала, у стиху и уметничкој прози, има, дакле, Андрићевих писама али и Андрићевог читања и писања, коментарисања туђих писама, туђе кореспонденције, а и још неких епистоларних (жанровских) трансфигурација, што нашу тему проширује и чини мозаичном и знатно разгранатијом. Тако се онда Андрић указује као *писмописац*, човек контакта, вербалне разумне и јавне комуникације, и као *писмознанац*, човек културе и књижевности, зналац и тумач духовних вредности, сабраних, поред осталог, и у кореспонденцији других људи. И тако, најзад, уочавамо писмо — па и цео систем *епистоларности* — као једну од битних окосница његовог књижевног мишљења и писања, а и као нуклеус, структурално језгро и темељ за четири групе, или подтеме, које сачињавају ову нашу укупну доминантну тему. Дакле:

1. Писмо (односно писма других аутора) као предмет Андрићевог есејистичког, критичко-поетичког коментара и анализе:

2. Писмо као чињеница, цитат и жанр — „изражајна форма“ (како је то дефинисано у чешком речнику, приручнику *Slovník literární teorie*, 1977), повремено или понекад укључивано у композициони ток и структуру прозног (и поетског) дела;

3. Писмо као посебна, у наслову истакнута, спољна жанровска ознака, и грађа, садржај неких Андрићевих приповедака, путописних записа, песама; и

4. Писмо као такво, приватно, дакле као артефакт и документ, односно текст, текстови претежно краћег, или сасвим кратког, обима и дужине, упућени пријатељима, књижевним савременицима, познатим а и мање познатим људима и институцијама, који образују низове писама, корпус, засебну цјелину Андрићевог дугог и континуираног епистоларног-кореспондентног напора и настојања.

*

Скоро истовремено и упоредно, док је писао своја рана, младачка приватна и књижевна (путописна) писма, Андрић је читао, коментаришао и цитирао писма других људи, уметника, писаца, филозофа и државника. Међу првим таквим његовим текстовима је чланак „Хајне у писмима“ (првобитно објављен у јуну 1914. године, у Шибенику, прештампан у Андрићевој књизи „Историја и легенда“, 1977), свакако један од бољих, маркантнијих написа о целој његовој критичко-есејистичкој прози.

У том чланку две су преовлађујуће тематске компоненте: духовни лик и карактер Хајнриха Хајнеа, и статус, смисао, особености, дакле поетика преписке, односно кореспонденције, уз још неке додатне, успутне елементе и асоцијације. Писан лежерно, скоро импресионистички, са извесним чак хуморно-ироничним ставом и приступом, чланак „Хајне у писмима“ садржи озбиљно и нормативно, методолошки готово егзактно становиште, а и личан, продорно опсервативан и слободно асоцијативан тон и ток. Такав један ведар, иронично-асоцијативни гест јавља се у моменту кад Андрић, набрајајући циљеве и својства кореспонденције, у духовној екстемпорацији, као један од примера и аргумената узима своје (стварно или имагинарно) писмо песнику Љуби Визнеру, у коме се, с нестрпљењем, интересује и распитује „шта ће да буде већ једном“, када ће, најзад, да се појави зборник „Хрватска млада лирика“, чији је уредник управо био Љубо Визнер, а која се доиста у то време и појавила, крајем јуна 1914. године, и у којој су се налазиле и Андрићеве песме. Други један успутни детаљ говори о Андрићевој лектури, а то су опет писма, овог пута Микеланђелова, из којих му је — вели — стигао, пошто их је прочитао, „неугодан осјећај деградације величине“: упознао је, наиме, једног уметника гиганта у опскурним, ситним призорима и бригама његове свакодневнице.

У оним, пак, главним тематским компонентама свог чланка, Андрић најпре опсервира лик Хајнриха Хајнеа, и на самом почетку исказује своју одбојност констатацијом да писма „консервирају дефектну личност” Хајнеову: онај Хајне — „пјесник малих бисерних стихова о прољећу, смрти и љубави” — као човек, међутим, Андрићу је изразито несимпатичан. А ту несимпатичност, ту Хајнеову „дефектност” Андрић открива у разбарушености, корозивној заједљивости, парадоксалном сатиричном духу, бурним, веселим, двосмисленим и неочекиваним реакцијама и поступцима овог немачког песника, како их рефлектују његова обична писма. Андрић, још веома млад, не може довољно да разуме Хајнеа, и не воли га, не воли, како каже, његов став и виц који му је „нечедан и дрзак”, и та аверзија долази, рекло би се, из готово непомирљивих разлога и супротности њихових карактера и темперамената; јер Андрић је, као млад човек, био управо пример понашања сасвим опречног од Хајнеовог, нехајног и жустрог, и мада је одувек био свој, самосвестан, онај ко осећа извесну своју изузетност и који зна шта жели и хоће, био је и онај који је чедан и недрзак, децентан, углађен и пристојан, повучен, па и смиран, учтив, и тако је, као *учтив*, још прилично дуго након сусрета с Хајнеом, у духу и манирима оног времена, потписивао нека своја службена писма и молбе.

Но најважнији, и највреднији, део Андрићевог чланка „Хајне у писмима” је онај у коме сажето разматра природу и суштину писма и кореспонденције. Прво његово запажање односи се на модерно, тзв. индивидуалистичко доба у коме је појединачна егзистенција сива и сасвим обична, док се јавни живот веома компликовао, па је зато и кореспонденција „изгубила на значењу”. Она је сад, вели Андрић, „углавном јавна, проста и понајвише пословна”. Готово као да се више и не пише опширна приватна, контемплативна писма; сада је ту, каже даље, телеграф, телефон, затим разгледница и, у сложенијим случајевима, поштанска карта или дописница. „Пише се” — наставља он то своје набрајање, класификацију епистоларних средстава и поступака — „из каване или с колодвора, на брзу руку, оловком и најнужније.” Кад се неког веома зажелимо, одлазимо експресним возом да га посетимо, — а некад се, каже, „жеља слала у листу.” (Андрић овде, за писмо, користи често и реч *лист*.) За таква писма постојао је и посебан папир, „таман и масиван”, чврст, на коме се, додаје, данас израђују службене дипломе, а писало се, заоштреним пером, „с великом пажњом и поштовањем форме”. Он, затим, разликује, издваја две основне врсте писама — она која су „писана из унутрашње потребе” (како су, по њему, чинили Ј. В. Гете и Хајнрих фон Клајст) и она писана „из конвенционалне нужде” да се пошаље одговор.

И најзад, закључује, уопштава Андрић, такође и уз помоћ примера из Хајнерове кореспонденције (није, дакле, Хајнеа сасвим занемарио, као што га ни касније, можда баш због свог чланка, никад није сасвим заборавио), — писма садрже позу, искреност или неискреност, срачунатост, обрт и парадокс, интригу, поседујући — и то је сад типично андрићевска опсервација и формула или фраза — речитост и по ономе што казују и што не казују; садрже, напослетку, извесну реску исповедност, самоанализу и личну отвореност која се само ту, у писму, могла наћи, — дакле, онај јединствен, „највиши степен тренутне искренности“, како је то објаснио један француски критичар (у часопису „Израз“, Сарајево, 1971, бр. 4) поводом кореспонденције Марсела Пруста.

Сличан став — да је вредност писма у исказу „личног преживљавања“ — Андрић је изнео и у чланку „Писма једног војника“ (из 1918. године), али ту је осврт на проблеме и жртве Првог светског рата добио превагу и примат над проблематиком писма. Утолико ће јој се онда ближе, примарније Андрић вратити у есеју „Над Његошевом преписком“ (из 1963. године, у књизи „Уметник и његово дело“, 1977), у коме, без посебних синтетичко-теоријских рашчлањавања, настоји да добије одговор: како преписка гради, остварује саму себе, и како се, у њој, одсликава лик човека који је води.

Андрићев је почетни утисак готово депримирајући и поразан да ту личних, „правих писама и нема“, јер Његош, судећи по кореспонденцији, „није ни имао личног живота“. И тако Андрић постепено проналази, и прихвата, истину и чињеницу да се Његошев живот, у ствари, „потпуно поистоветио са заједницом“. То је одредило и суштину, смисао његове преписке која је, углавном, званична, „типична службена“, и у којој Његош, преко писама упућених руским, турским, аустријским властима и официјелним лицима, тактично, мудро или резигнирано, енергично, заступа интересе и права Црне Горе и црногорског народа. „То је река живота која пред нашим очима носи сву беду и страхоту свакодневних догађаја, „ситних“ људских судбина, то је мутљаг граничних сукоба, тако незнатних и обичних кад се гледају из даљине и прошлости, а тако тешких и заплетених кад се дешавају из дана у дан, из године у годину...“ Са свим тиме Његош је морао, а и могао, да се долично суочи, да брине о ћудима, бригама и жалбама својих земљака. „А сâм нема ником да се пожали, нити би му то што вредело.“ Тај напор, то лишавање видљиво, и невидљиво, прожимају Његошеву преписку коју Андрић назива „црногорском симфонијом“, у којој он ослушкује, уочава извесне специфичности и „тонове“ Његошевог језика и његових реаговања, у различитим фазама његовог живота и кореспондирања. Тако му се П. П. Његош указао као човек одлучан, и „без илузија, али решен да врши

своју дужност докраја", што су, уједно, и својства помоћу којих је могао и да израсте као стваралац, уметник, највећи црногорски песник и један од највећих у књижевности и култури Јужних Словена.

Својеврстан фрагментарни коментар туђе кореспонденције Андрић је дао и у својој књизи „Свеске“ (1982): то су, заправо, коментари без иједне речи коментара, остварени једноставним и директним цитирањем. То су, дакле, већином на језику оригинала, кратки одломци и реченице (често само једна кратка реченица), цитати из преписке разних, домаћих и страних аутора. Најпре наилазимо на изводе из кореспонденције између Карла Маркса и Фридриха Енгелса и из Марксовских „Писама Кугелману“, одакле Андрић бира бритке, сугестивне примере — идеолошког или општег, универзалног типа, културног, антрополошко-филозофског итд. Енгелс, рецимо, обавештава Маркса да се бави српским народним песмама које је прикупио Вук Ст. Караџић, затим је ту Марксова опаска о митотворству буржоаске штампе која интезивно „фабрикује“ измишљотине и модерне митове, као и његова напомена да „природне законе“ уопште није могуће укинути, већ да се само може мењати *облик* у коме се они испољавају. Ова мисао се, изгледа, Андрићу свидела, па се тај цитат, у његовим „Свескама“, јавља двапут, 1951. и 1958. године.

Дати су такође, кратки изводи из писма Тацита и Плинија, Ф. Р. де Шатобријана, Фридриха Гундолфа, Вилијема Фокнера, па С. С. Крањчевића који, у четири речи, саветује, поручује својој жени: „Не треба се замјерати“, док песник Петар Прерадовић, у писму сестри, исто тако сажето, обзнањује: „Мој национализам је хуманизам.“ С тим посредним упозорењем и опоменом Андрић као да се одавно спремао да се обрати и свима нама и нашем данашњем времену.

*

Други облик појављивања епистоле, писма у Андрићевом опусу је у оној његовој примени и процесу кад се писмо, у структури Андрићеве прозе, унутар њеног наративног тока користи као уметак, функционално контекстуиран цитат, и као извесна засебна или релативно самостална целина.

Тај поступак структуралног, динамичног укључивања писма у склоп прозног или поетског дела (с којим је у вези и читав један особен жанр — роман у писмима или епистоларни роман) има дугу традицију, а нарочито је чест у европској прози, приповеци и роману 18. и 19. века. То би могла бити тема за специјалну расправу. Стога бисмо овде само успут споменули неке примере употребе писма — рецимо, у приповедачкој

прози А. С. Пушкина, и у његовом роману „Евгеније Оњегин“, из којег је дошла и значајна сцена, и арија (с писмом), у истоименој опери П. И. Чајковског; затим у приповеткама и кратким причама (новелама) Ги де Мопасана, у роману „Вашар таштине“ В. М. Текерија, па и код Ф. М. Достојевског, у чијој прози понекад има привлачних, импровизовано-бизарних жанровских преплета, као кад се, на пример, под заједничком, збирном ознаком „Новеле“, појављује текст, заправо (епистоларна) приповетка средње дужине чији је наслов „Роман у девет писама“, а уз то готово да нема романа Достојевског у коме нема и понеког писма; и, нарочито, у романима Оноре де Балзака и Чарлса Дикенса, где се, на пример, у Балзаковом „Чича Гориоу“ (да оставимо по страни његове „Изгубљене илузије“, „Љиљан у долини“, „Сјај и беду куртизана“ итд.), на само 260 страница текста, писмо као форма, уметак, цитат укључује десетак пута, док је у Дикенсовом „Давиду Коперфилду“ та слична учесталост писама још специфична и по томе што их скоро увек пише једна иста личност. Из тога проистиче питање: у чему је сврха и смисао употребе писма као жанра у оквиру другог књижевног жанра, на које бисмо покушали да укратко, сумарно одговоримо, у неколико тачака.

1. Писмо је, између осталог, информација, и служи за то да у одређеном тренутку нешто битно саопшти;

2. Доноси или најављује заплет, интригу, неки важан став или посебну перспективу и поглед на људе и догађаје у прозном делу;

3. Тумачи, убрзава радњу или допуњује, наизглед веродостојније, аутентично осветљава збивања — „ствара утисак документарности“ или документованости (како је речено у раније наведеном чешком *Slovníku literární teorie*, чији је редактор Штјепан Влашин), или потпуније оцртава неки лик у делу — лик оног ко пише писмо или оног коме је упућено; и

4. Писмо (сем што је скриптурално-вербални акт) у прозном делу фигурира, постоји у графичко-техничкој, декоративној па и својерсно рецептивној функцији — као изванредан предах и пауза у развоју радње и у читању, и као вињета, као неки мали украс, графички (штампаним слогом, врстом слова, наводницима итд.) издвојена оаза у пространству осталог текста.

Као модерни аутор који уважава књижевну традицију, Андрић је прихватио и овакву употребу писма (како су то чинили и Томас Ман, Херман Брох, Анри де Монтерлан и још неки, као што и код нас налазимо писмо у неким романима Михаила Лалића; кореспонденцију — разгледнице и писма у „Роману о Лондону“ Милоша Црњанског, специфичну по томе што писма нису дата, цитирана директно него су интерпретирана и препричана, „претошњена“ у остали текст, у приповедање, а једно од њих, писмо о Наполеону, има у књизи око 17 штампаних страница, затим

писма у „Златном руну“ Борислава Пекића, из којих је произашло атрактивно прозаично дело, „епистоларна комедија“ под насловом „Корешподенција“ итд.), — као и ови аутори, и Андрић је користио писмо, обазриво и не сувише често, али скоро увек сврховито и резонантно. У једном тренутку он је чак и непосредно апострофирао такву или сличну примену креспондентних форми (и то у једном свом писму из 1965. године, штампаном у *Свескама Задужбине Иве Андрића*, 1989. св. 6), али у самоиронично-негативном контексту, истичући да и он, „као у рђавим романима“, пише, слаже писма једно за другим, што ипак није сметало многим писцима, па ни њему самом, у његовој наративној прози. И кад би се одлучио да употреби писмо, то је било с разлогом, на пресудним, кључним тачкама структуре, и значења дотичног дела, тамо где би уметнички ефекат, истовремено, мога да буде најизразитији и најделотворнији.

Први пут је Андрић уклопио, имплементирао писмо у ткиво и структуру своје прозе у приповеци „Љубав у касабџи“ (у збирци „Приповетке“, 1924). То је једна од раних Андрићевих прича и, несумњиво, једна од бољих у његовом приповедачком стварању; а уз то и нетипична у својој уметничкој реализацији и поступку. То је готово романтична љубавна повест, притајено сензуална, пуна људске несхваћености и трагизма, у ствари сурова повест о забрањеној љубави. А кад је заљубљенима и љубавницима немогуће, или забрањено, да се састају, они, кад год то могу, једно другиме пишу тајна и неспокојно страсна писма. Тај стари литерарни образац садржи и „Љубав у касабџи“, али имплицитно, у резимеу и парафрази, гдје се каже да су шумарски капетан Леденик и млада Јеврејка Рифка, пошто јој родитељи нису допустили да се виђају, измењивали писма.

Но за модерну прозу било би крајње анахроно и неприкладно да се такви флертујући и сентименталистички дописи цитирају. И зато Андрић то и не чини, већ му писмо служи да да лик Леденика и контрастну слику, наличје оне јаке, велике и готово непојамне страсти која је Рифку, због родитељске забране, одвела у безнадно очајање и самоубиство. Па док прича прати фаталну, узалудну жестину Рифкиног опирања, наспрам њега је лежерно, иронично Ледниково дугачко писмо пријатељу, из касабџе у Беч, у коме извештава о турбној чамотињи паланке и тешкоћама с Рифком и њенима, у мешавини огорчења, чуђења, фриволних алузија и нежне наклоности. У другом, знатно краћем писму Леденик се жали што је, због девојке, принуђен да из варошице оде на шумско радилиште, и још се више жали на пустош и дивљину босанског предела и живота у коме се, после Беча, нашао. И треће његово писмо, од свега неколико редова, исказује оцај и безнађе, слично Рифкином, али помоћу којег ће он, ипак, себе да спасе, премештањем у цивилизованије Сарајево. У све кра-

ћим његовим писмима нарастала је све већа његова мука и тескоба, у којој се некадашњи романтични занос и страст два бића претворила у горчину, болну погруженост и трагедију.

Опорост и горчина, која „Љубав у касаби“ прожима на субјективном, индивидуалном плану, добија, у познатој приповеци „Писмо из 1920. године“ (у збирци „Нове приповетке“, 1948), знатно ширу, општу етно-психолошку димензију и дијагнозу. То је она чувена, аналитичка и помало резигнирана Андрићева прича о „босанској болести“ и о притајено-раздирућој „босанској мржњи“, из које, данас се то, ваљда, сасвим добро види, готово нико није ништа стварно разумео ни прихватио.

У оквиру, пак, наше теме ова приповетка је утолико, значајнија, јер се у њој *писмо* не само одмах јавља у самом њеном наслову него је потом стављено у експлицитну функцију исказивања основне тезе и значења, поруке тог текста. „Писмо из 1920. године“ заснива се на интелектуално-реминисцентном концепту — у њему се говори о Бачком добу, књигама, учењу и сазнавању, цитирају се стихови Ј. В. Гетеа, а главни ликови — анонимни приповедач у првом лицу (који, унеколико, подсећа на самог писца, Андрића) и његов некадашњи школски друг, лекар Маркс Левенфелд који је носилац главне идеје и тезе „Писма...“ — људи су склони размишљању, интелектуалној анализи и закључивању. Али да се приповетка не би претворила у дијалогску расправу и дебату, рационално излагање, трактат, и тако се пореметили остали реминисцентно-интимни, елегични делови приповедачке целине, Андрић чини одлучујући потез и у приповедање уводи, смешта писмо које др Левенфелд пише приповедачу (на немачком језику и, мада га је приповедач превео, тај факт упозорава на извесну дистанцу, издвојеност, али и маркантност изложених погледа и закључака): писмо је прилично дуго, износи, отприлике, трећину укупног обима приповетке, и у њему се саопштава средишње, битно искуство и став, гледиште о специфичностима Босне и њених људи и о страху и мржњи која је тамо укореењена и несвесна, сама себи сврха, рекло би се, притуљена док разорно не букне („дремају стари нагони и каиновски планови“) а садржана је у антагонизмима и нетрпељивостима четири религије, четири верско-националне групе које се, у Сарајеву, оглашавају и преко различитог искуцавања ноћних сати с њихових цркава и богомоља. Цео тај комплекс, изложен у форми писма сачувао је тако обележје појединачног, личног становишта (у Андрићевој опрезности и одбацивању сваког претераног уопштавања), али и да се дође до једне општије истине и да се наслуте, или предупреде, њене кобне и вирулентне консенквенције.

Мада је написао пет романа, Андрић у њима — супротно ономе што би се, евентуално, очекивало — није знатније користио ефекте и присуство писма. Колико се досад могло запазити, учинио је то само у „Омерпаши Латасу“ и „Травничкој хроници“.

У овоме обимном роману о „конзулским временима“ често се говори о томе како конзули (а и неке друге личности у том делу) пишу извештаје, писма, стихове и друго, али од преписке постоји само једно писмо које Давил упућује, из Травника у Травник, фон Митереру, аустријском конзулу.

То је, као књижевно-структурални факт, доиста минимално, занемарљиво, а ипак би, можда, било и небично да писма уопште нема, па је важно да, у импозантном духовном облику „Травничке хронике“, ни такав мини-детал није запостављен ни препуштен заборава (као што се, иначе, дешава да се на писмо — сматрајући га узредном микро-структуром, ситном успутношћу — током читања прозног дела не обраћа превелика пажња). Уз то, ово писмо буди још неке асоцијације које би требало проверавати. Прва је: претпоставка да је то Давилово писмо оригинал писма некадашњег стварног француског конзула Давила које је Андрић могао пронаћи међу архивским списима и осталим документима. Друга претпоставка, с хуманистичко-цивилизацијске позиције романа, изгледа уверљивија: иако је у „Травничкој хроници“ цитирано Давилово пријатељско писмо, на први поглед, сасвим конвенционално, оно је укључено у дело, рекли бисмо, због тога да, у тренутку збрке, насиља и хаотичних погрома у Травнику, и готово непријатељских, захладнелих односа између француског и аустријског конзула, као рефлекса ситуације и односа њихових држава, унесе помирљив тон и добру вољу, европски дух разумевања, толеранције и мирољубивости — дакле оно чега најчешће нема управо онда кад је насушно и најпотребније.

Још један конзул — овога пута то је генерални конзул Атанацковић, у роману „Омерпаша Латас“ — такође пише писма, али у Андрићевој игри и комбинацијама епистоларних варијанти то је и још један нарочит случај и поступак. Генерални конзул Атанацковић појављује се у овом роману у поглављу „Лаж“ које има непуних осам штампаних страница, од којих на Атанацковићево писмо отпада скоро целих шест. Дужина писма се, дакле, у Андрићевом коришћењу ове форме, повећава, али његова функција је ту више симболичка и психолошка него комуникацијска.

Јер то што Атанацковић пише су писма без адресе која он намењује „пријатељу коме се све може рећи и који — не постоји“, и у томе је њихова особеност; а пише их онда кад је у афекту, узбуђен, очајан и огорчен због својих подређених, неуспешних преговарачко-службених односа с Омерпашом, и потом та писма најчешће баца или спаљује; она су, дакле, нека врста психомотивног „пражњења“, излива грознице, горчине и немоћи којих се треба ослободити, али их и сакрити од других људи. Тако једно Атанацковићево писмо ипак се нашло у роману, обухватајући, делимично, унутарњи портрет самог Атанацковића и, кудикамо више, портрет Омерпаше Латаса: писмо је ту и сред-

ство карактеризације, а и својеврсна феноменологија лажи. Усредсређено је, наиме, на једну битну Омерпашину особину: да се клони истине и да свестрано негује безобзирност и лажи. „Он лаже с неминовношћу природних појава, лаже као што ветар дува“, и при том је то и човјек с „невиђеном, страховитом себичношћу и одсуством сваког обзира према другима“. С тим сазнањем, стеченим у својој „нестварној преписци“, Атанацковић увиђа и бесмисао, узалудност своје осетљивости и свог скривеног писања, и, беспомоћном, једино што му преостаје то је да писмо спали и да покуша некако да се препусти сну и забораву.

Али се нестварно наставља: док у роману „Омерпаша Латас“ конзул Атанацковић пише пријатељу кога је измислио, који не постоји, у прозном триптиху „Јелена, жена које нема“ безимени приповедач налази се у стању дуге и мучне, болно-слатке неизвесности и очекивања да од вољене особе које, у ствари нема, стигне писмо које не може и неће никада стићи.

„Јелена, жена које нема“ је, вероватно, најпоетскија, најлирскија проза Андрићевог зрелог стваралачког доба, нешто најлепше, можда, што је икада написао, један од најчудеснијих спојева имагинације, симболизма, реалности и фантастике, пробраности и чистоте мисаоно-језичког даха и потеза, истовремено *проза света* и сипет свакодневних људских снова и жеља за присношћу, комуникацијом и љубављу. Није онда сасвим необично што и *писмо ту* има своје место и улогу благовести и наде. У склопу „Јелене, жене које нема“ сегмент о писму чини заокружену, компактну целину, дужине пет штампаних страница, почињући у параграфу (пасусу) чија је прва реченица: „Било је затим једно време...“ и завршавајући се, на крају сегмента, речима „... и носиле ме као таласи“. Сегмент о писму налази се при самом завршетку „Јелене, жене које нема“, као извесна поента и врхунац приповедачких трагања и очекивања да се Јелена, персонификација идеала и љубави, најзад однекуд јави. Део о писму има, дакле, у структури „Јелене...“ тако рећи привилеговану, са одређеном намером изабрану позицију којом као да би се хтело да се истакне да је писмо не само мука ишчекивања, магија, варка и готово неисцрпна чаролија, знамење из бајке, као нека неугасива фиксација, него, заправо, и последња могућност да Јелена тим путем да знака о себи, гласом успокојавајућег, срећног смирења.

„Јер, многи од нас је много пута мислио о непознатом или заборављеном пријатељу у даљини и његовом неочекиваном писму са добрим, срдачним порукама које би могле унети више смисла и светлости у наш живот.“

„Писмо! Кад чујем у пролазу или кад негде прочитам ту реч, ја могу да мислим само на њу и њено писмо. И то писмо које не стиже, уништава сва она која примам, а која ми живи

људи стварно пишу, унапред им разара смисао и одузима сваку вредност“.

„Доћи ће и тај дан. Изговориће невидљив писмоноша са степеништа моје име, које ће се и мени самом тога трена објавити, као да нисам дотад ни знао ко сам и како се зovem. Ипак, писмо! То ће бити свечана и светла извесност празника. Тачна вест о Јеленином доласку или одређен позив да ја дођем ту и ту, тада и тада. (...) И ја ћу се одазвати лако и природно, као да томе тренутку нису претходиле године сумњи, обмана и чекања. И радост ће бити савршена и потпуна“.

Тешко је сада поново узети реч, после ове каскаде бисерних лирских стилизација, скоро песама у прози, одломка који, узети с различитих страница сегмента о писму, носе у себи тензију, покрет, драму или катарзичну чежњу, сталне градације интелектуално-емотивних реакција и расположења које наизменично испуњавају и читавају „Јелену, жену које нема“. Фикционалност, привиди и привиђења о Јелени и њеном никад посланом и дочеканом писму измеђују се и трају у лирским асоцијацијама и сликама стварности, у прожимањима инвенције и фантазије. Та динамична мултипликација, моторичност, непрестано пристизање нових ирационалних подстицања, снова, опажања и сугестивних доживљаја делује, међутим, уметнички уверљиво стога што је приповедач, ипак, готово сав на тлу реалности, није тек пуки фантаста, поготово не особењак или ексцентрик него, наизглед, сасвим обичан човек, богатог унутарњег живота, који интезивно осећа и проживљава лена и необична тереперења своје душе и спољњег света; понекад иде попут месечара, опчињен и као под хипнозом, очекујући испуњење своје жеље, долазак Јелене или њеног писма, али и то има реално обличје, декор свакодневног — на пример, у оној упечатљивој сцени кад приповедач улази у предворје хотела, где га одједном сустигну дозиви, сензације слуха и других опојно-варљивих мистерија. „Пролазећи холom чујем да неко изговара моје име. Трчим до портира, узбуђен тражим писмо. ‚Не‘, каже човек, ‚не, то је била забуна, нема писма за вас‘. И гледа ме чудно.“ Мада се креће као неки благонаклони медијум који окуња, радо прихвата фантазме и чаробно друштво из своје маште, ипак им не подлеже, одржавајући свој пуни интегритет приповедача и упорног трагоца за даровима Јелениног писма.

Најзад, привлачност и уверљивост „Јелене, жене које нема“ је и у томе што приповедач не жели да нас завава: он прецизно опсервира појаве, па ће и о својим привиђењима о Јелени и писму упозорити, корективно напоменути да се то све догађа најчешће лети, а то је доба „кад је човек највише подложен произвољној игри живаца“, док ће опет, о колебању и сум-

њи — има ли или нема Јелене, постоји ли, или не, њено писмо — узвратити на свој карактеристичан начин: „И шта ми, најпоследње, знамо шта све постоји а шта не?“ Тако се круг поново отвара, и мрежа нових слутњи почиње да се плете и шири, носећи неизмерна и све разноликија изненађења.

*

У трећој групи су они Андрићеви поетски и прозни радови у којима се *писмо* јавља као њихово спољашње жанровско обележје и одређење, у којима је (књижевни) текст презентован у облику писма.

Најчешће су то, наиме, краћи путописи који, у наслову или поднаслову, имају ознаку „писмо“, по узору, вероватно, на неке наше старије путописце и књижевно-жанровске одредбе и термине, где је „писмо“ — како се из историје књижевности зна — као новост, обавештење, вест, сматрано најприкладнијим појмом за ону врсту литерарних написа који доносе новости, ретке, необичне извештаје и податке с путовања о далеким крајевима, земљама и људима (Љубомир П. Ненадовић — „Писма из Немачке“ и „Писма из Италије“, Милан Ђ. Милићевић — „Путничка писма“, из 1865. и 1868. године, Јован Дучић — „Писмо из Женева“, „Писмо с Јонскога мора“, Исидора Секулић — „Писма из Норвешке“, Милош Црњански — „Писма из Париза“ итд.). Од краја двадесетих година „писмо“ као назив за путопис постепено ишчезава из литерарне праксе и терминологије, па га ни Андрић неће више користити. Али су нека његова рана књижевна писма (са општом културно-уметничком, литерарном проблематиком) и путописна писма (о градовима и пределима) тај прекид, ту промену издржала и преживела.

Међу њима је, најпре, мања серија лако, непретенциозно писаних (збирно ћемо их именовати) Писама из Кракова, која је Андрић, као студент, слао, и „Хрватски покрет“ објављивао, у пролеће 1914. године. У њима додирује, извештава о више разних тема — о пејзажима града и околине, сликарству, прослави 1. маја и о контрасту између усталасаног мноштва и самоће посматрача, појединца који од тог мноштва зазире (једна, у оно доба актуелна, и ексклузивна, горда теза и став, према Фридриху Ничеу и Максу Штирнеру), а открива, дотиче и мисао о странствовању и странцу који се једва сналази, или не сналази, ни у својој земљи, ни у туђини.

Откривање света, туђине, и писма о њој, наставила су се, потом, у Италији, одакле је, 1921, стигло „Писмо из Рима“ (прештампано у књизи „Историја и легенда“). У њему се, на самом почетку, може уочити једно од старих жанровских својстава — а то је директно обраћање читаоцу, што је, између осталог, и рефлекс поимања писма као (писаног) разговора. Тако и Андрић, у првој реченици свог „Писма из Рима“, каже: „Хтио сам да Вас

известим о овдашњем позоришном животу“ — обраћајући се на тај начин непосредно читаоцима, односно — тачније читаоцу, или, можда, уреднику часописа као првом читаоцу тог писма. Оно што затим следи је — као нека атрактивна прича или приповетка — готово фељтонистички искричаво казивање о једној приредби коју је дало „Позориште изненађења“ Ф. Т. Маринетија (а „Позориште изненађења“ је и поднаслов овог Андрићевог „Писма из Рима“, у коме су, изгледа, наслов и поднаслов изменили места). Та приредба била је, у ствари, један авангардни, футуристички мултимедијални хепенинг, „шоу“, који Андрић описује уз доста амбијенталних детаља и атмосфере, као израз „неких настојања“ авангардне, модерне уметности, али и уз наглашен приказ „буне“, вехементног отпора и реаговања публике против експерименталних модернистичких новотарија како их је она схватила, док он излаже скептичне аргументе и „за“ и „против“ модерне и старе, традиционалне уметности, при чему његово сопствено становиште, рекли бисмо, остаје прикривено, уздржано, али у основи, ипак отворено и пријемчиво за развој и промене.

Тај смисао за развој и умерену промену, у систему стабилности и постојаности извесних својих битних животних и књижевних гледишта и потреба, Андрић је изложио у писму Зденки Марковић, априла 1923. у једној поетски сентенциозној реченици: „Некад су пјесници славили промјену и буран живот, ми данашњи опјевамо мир и сталност, јер сваки прави поезију од оног чега нема и што му недостаје“; а испољио га је и у краћем путопису „Први дан у радосном граду“, с поднасловом „Писмо нашег пријатеља из Италије“. Промена се ту састоји у померању од раније извештајне, спољашње лепршавости и атрактивности ка потпунијем уметничком, белетристичком изразу и опсервирању. Тај „радосни град“ у који наратор — писмописац стиже је Рим и он га, готово једним погледом, ведро и с љубављу, обуздано, с његовим улицама, трговима, трговинама, укупним изгледом и ликом. „Весела, топла архитектура, без смешних претензија на непролазност, с неочекиваним завршецима, пуна досетака и наглих прелаза који изгледају као лавине громког смеха, које никад не престају да се оре.“ Друга секвенца тог путописа посвећена је сусрету с једном младом женом, необичном и самосвесном, која би, „бар за један час, била у стању да заустави и смири све светске бриге и спорове и уведи неки свој ред“, и у којој се јасно наслућују обриси каснијих магистралних женских ликова и портрета из Андрићевих приповедака и романа.

Ону склоност за иновацију и промене у правцу консеквентне литерарности приказао је Андрић даље, у „Првом дану у радосном граду“, употребом епиграфа — а то је, на почетку путописа, мото, цитат из Светог Јеронима, о веселости и песми рим-

ских девојака — и, више од тог епиграфа (који би могао да буде и декоративан момнат у структури прозног дела), 1976. Песма подсећа на већ познати случај конзула Атанацковића, из романа „Омерпаша Латас“, који пише писма имагинарној, непостојећој особи, али испољио је своју инвенцију, слободу и умешност у преображавањима, поигравању с тзв. тачком гледишта, с позицијом приповедача (наратора) и његове улоге у тексту и приповедању. „Први дан у радосном граду“ је, наиме, цитат писма које приповедач из Италије, из Рима шаље, вероватно у Београд, својим пријатељима, међу којима ће се наћи, сазнајемо то из последња три штампана реда тог путописа, и тај исти писмописац — приповедач који је писмо послао. Или, тачније можда, то је исти приповедач, односно његов двојник, у подељеној, двострукој улози: оног ко је писмо написао и одаслао, и оног (или некога сличног њему) који је то писмо, заједно с пријатељима, примао и радознано читао.

Писма су међу њима, очигледно на цени, јер поетична свест тог текста не пропушта да опази, и нотира, ту чињеницу, подразумевајући да су (дуга) писма ствар брижних, пословима заокупљених људи, и закључује: „Срећни и задовољни људи, не пишу никако, или веома кратко.“ Не улазећи у разматрање пуне оправданости таквог уопштавања (јер има срећених, срећних људи који итекако пишу писма свих обима), напоменимо, засад, само да је Андрић, у кореспонденцији, био веома смотрен (*Semel scriptum, decies lectum* — Једанпут писано, десет пута прочитано, дакле опрезно) и сажет, прилично шкрт, — што значи, заправо, и стилски, мисаоно врло усредсређен, — али и да није оклевао ни штедео да се одазове кад год је то било потребно; па је тако налазио начина и да одговори на писма, и на питања, амбициозних, надобудних почетника који су тражили савете, или мишљење, о свом књижевном раду и својим рукописима, а и да одговори, пружи извесна обавештења и неким средњошколским професорима и њиховим ученицима који су писали разне, матурске и друге школске саставе из простране андрићевске тематике.

Био је у ситуацији, дакле, да се обрати готово сваком, па и никоме (ником посебно), то јест: свима. У овом летимичном пребирању Андрићевих текстова у којима је *писмо* жанр или облик њиховог исказивања (и остављајући по страни *писмо* у *Ex Pontu* за које се може претпоставити да постоји као имплицитно, неформално, али се визуелно, графички не појављује), зауставићемо се, на самом крају, на песми „Писмо никоме“, из 1940. године, објављеној постхумно, у збирци „Шта сањам и шта ми се догађа“, 1976. Песма подсећа на већ познати случај конзула Атанацковића, из романа „Омерпаша Латас“, који пише писма имагинарној, непостојећој особи, али то и није најпресудније, јер „Писмо никоме“ је, углавном, слаба песма, некако

укочена, сва стегнута стихом деветерцем (који је, према „Речнику књижевних термина“, „најрећи српскохрватски трохејски стих“, са „инфериорношћу у односу на популарније стихове“), настала у ситуацији извесне кризе поетског субјекта — једно од његових „помрачења“, како би се рекло у „Знаковима поред пута“ — коју он нервозно драматизује („спутан живим и тешко дишем“, „све је мрачније и теже“ итд.) а тескобност кризе као да се преноси у опорост стиха, с тежњом да се та тескоба транспонује у вишу раван, у сан о висинама, свежини, светлим и слободним, широким хоризонтима. А онда се, у издвојеном, завршном дистиху, поенти песме, та жалопојка и чежња, то *писмо никоме* отвара, раскриљује, претварајући се у поруку свима:

„То вам пишем да се зна, ево,
Да сам бедно умирућ пево“.

Вапај о „бедном умирању“ показао се, ипак, претераним и преурањеним. Остале су биле, до тог часа, на срећу, још скоро целе три и по деценије, готово цело један живот стрпљивог, доследног и плодотворног рада, и цело једно царство кореспонденција — писама, питања и одговора.

*

Када се види и упозна оно што је, у књижевној заоставштини, прикупљено или публиковано из Андрићеве преписке, стиче се сасвим одређен закључак да је он, суштински, веома ценио, уважавао дописивање, писмо, и да је био не само ревностан кореспондент него, уз то, с видним и успешним настојањем да, у томе наизглед споља наметнутом, обавезујућем и заморном послу, буде и остане увек пажљив и скрупулозан писац и уметник.

Такав закључак долази готово сам по себи. При том, сви ће, вероватно с пуним разлогом, рећи: шта би се друго од Андрића и могло очекивати? И зато кад се каже да је писмо *суштински* ценио, подразумева се да је према њему имао и неки отпор или резерве. Познато је, на пример, да је Х. Д. Торо, у свом делу „Валден“, ниподаштавао кореспонденцију, напомињући да, што се њега тиче, писма и поште готово и не би морале постојати. Ернест Хемингвеј, у једном интервјуу, истиче: — Кад год напишем неко добро писмо то је знак да сам, као писац, у кризи. Нагласак је, наиме, да је најбитније уметничко стварање, његов јавни, општи значај. Тако је и Андрић кореспонденцију сматрао еминентно приватном, па готово и недодирљивом сфером (нарочито док је аутор, писмописац жив); а догађало се и да је писма сасвим одбацивао, налазећи да не само спадају у секундарну, двосмислену вербалну грађу него и да су чак сувиш-

на. После читања једног дела Проспера Меримеа, из ове, кореспондентне области, он у својој књизи „Свеске“ бележи: „Писма би требало да умру са људима који су их писали, и још пре њих као што умире већина разговора. Разлог за то, додаје Андрић, у томе је што у писмима човек може да изгледа „узак и мален“, може да разочара и оповргне слику која о њему већ постоји; то је и „деградација величине“ коју је он, поводом Микеланђелових (и Хајнеових) писама, одавно запазио.

Уз ону његову личну одбојност према писању дневника и мемоара (изражену у „Знаковима поред пута“), извесна дистанца и скепса Андрићева је и у његовом ставу о варљивости писма: то су „прве импресије које често и варају“ (пише он, другим једним поводом, Зденки Марковић), с подразумеввањем да постоје писма као израз тренутног расположења и реаговања и као израђен, пажљиво припремљен исказ, а поврх тога још, — уз успутно питање колико је истинито, шаблонски понављано или варљиво оно тако рећи ритуално завршно изјављивање у писмима: „Ваш“, „одани Вам“, „искрено Ваш“ и слично (као остатак неких старих формула попут „Вашој висости послушан и обавезан, најпонижнији слуга“ итд.), — Андрићево је, донекле са овим у вези, и мишљење из каснијих времена да писмо може, понекад, да значи управо супротно од онога што се у њему саопштава и тврди, — а што је андрићевски парадокс у блиском дослуху са истином. Али кад се, упркос свим сумњама и опирањима, прихватао кореспонденције, умео је и да је искористи у свим њеним битним намерама, а и да је обогаћује неспекулативним и непрагматичним, надличним садржајима и вредностима. Андрић није био неумољиви, пасионирани писмописац до те мере, рецимо, као Ј. В. Гете који је, како су утврдили књижевни историчари, само Шарлоти фон Штајн упутуио, из истог места у коме су обоје живели, око 1700 писама, или као Хенри Џејмс, за кога биограф и уредник његове кореспонденције, Леон Едел, поводом завршетка тога свог опсежног редакторског рада (Џејмсова „Писма“ IV, 1895-1916, стр. 835), каже да се Џејмс, после вечере, често повлачио у свој кабинет и тамо писао 7-8 писама за једну ноћ, од којих су нека имала и до 12 ручком исписаних страница, — такав, колико се зна, Андрић није био, али се, како је већ речено, на том послу није ни штедео, ни ти пред њим узмицао: написао је многа писма, одговарао на туђа, чувао дактилокопије својих писама, као што је чувао и сва она која је добијао од других. Писмо је светиња. Поштовање (туђег) писма је дужност, неписани закон. А одговорити на нечије писмо један је од елементарних, и највиших, интелектуалних, културно-цивилизацијских, моралних захтева и обавеза. То сугерише и Андрић, целокупним напором, и духовним зрачењем, својих кореспондентских способности и снага.

Један део његових писама налази се, чува се данас у архиви Српске академије наука и уметности и у Задужбини И. Андри-

ћа, у Београду, а и у неким другим институцијама и код поједи-наца. У почетку је Андрић своја писма најчешће писао руком, а касније све више и писаћом машином, на листовима (као што се делимично могло видети у архиви САНУ) обичног, а и мањег и сасвим малог формата, на мањим и лаким, четвртастим полу-картонима, на посебној, луксузној хартији за писма, као и на оном познатом Радеће папиру и на хартији донесеној из иностранства итд. Из те масе писама повремено је, током година, парцијално понешто публиковано (у „Прилозима за књижевност, језик, историју и фолклор“, „Пољтици“, „Књижевним новинама“ и др.), а највећи продор у том правцу, за Андрићева живота, с његовим допуштењем или мимо његове воље, учинио је часопис — зборник „Добри пастир“, гласило Удружења католика свештеника Босне и Херцеговине (Сарајево, 1962, св. I-IV), у коме је др Рагислав Дрљић, у склопу свог чланка „Лабирци о животу и раду Иве Андрића...“, објавио већину писама која је Андрић писао Тугомиру Алауповићу, а Дрљић их је преузео из Алауповићеве заоставштине, у архиву Фрањевачке класичне гимназије у Високом. Тај исти материјал из Алауповићеве заоставштине, али комплетан, објављен је, касније, у зборнику *Свеске Задужбине Иве Андрића*, а након тога је, у *Свескама* публикована, интересовањем и трудом неколицине приређивала, Андрићева преписка и с неким другим личностима, и та грађа је, углавном, како је већ раније споменуто, полазиште, и основ, ових разматрања. Колекције писама постају тако као неки изненадно пронађени албуми које прелиставамо, читамо и враћамо се у прошлост да видимо шта је и како је некад било. Писма помажу да се схвати Андрићева личност, његово понашање и одлуке у појединим животним етапама, доприносе бољем познавању појединих његових дела и њихове генезе и неких његових темељних уметничко-створачких тежњи. Писма су светлוצаве минијатуре, и одблесци, његове животнo-књижевне филозофије, фрагменти, и аспекти, стила, креације, мишљења и опсервирања самог себе и свега осталог. Најзад, писма су исповести, солилоквијуми, често и поверљиви разговори са сродним душама, поверавања, искази жеља и намера, али и проверавања, истраживачке сонде, ситуирања и сналажења у свакодневици, путокази и питања, рефлексije радозналoг, самoсвесног, брижног и амбициозног бића. Нису, дакле, само поруке, документи, већ и „оригинални материјал“, литература, вели Г. Ф. Сингер у својој књизи „Епистоларни роман“ (1933), а по својој језичко-текстуалној изградњи налазе се „на средокраћи између говорне и писане прозе“, допуњава цитираног Американца, у својој „Анатомiji прозе“ (1954), енглеска критичарка Марјори Боултон.

Писма, према томе оцртавају извeстан егзистенцијални ток, осветљавају део, или делове, стваралачке стазе писца, њене за-

вијутке, успоне и амбисе. И последње, ваљда, што човеку остаје су писма кризе, самоспасавања, безнадежности и коначног очајања. Ту тачку, ипак, Андрић није додирнуо, али је било безнађа, честих криза и потребе за утехом и подршком, — а о томе извесне трагове, сведочанства и податке откривамо, уза све друго, управо у његовој кореспонденцији.

*

Прва сачувана, и публикована, Андрићева писма датирају с краја 1913. године, и упућена су личностима које су, могло би се рећи, имале важну, готово изузетну улогу у тој првој, раној фази његовог књижевног и животног доба и оријентисања. То су професор и полугичар Тугомир Алауповић и млада Еугенија Гојмерац (1894-1915), ученица музичке школе у Загребу, с којом се Андрић дописивао у оном често спомињаном, судбоносном и критичном периоду свог живота, пре, и нарочито после, хапшења и за време тамновања у аустроугарским затворима, 1914-15. године; та Андрићева писма Еугенији Гојмерац објавио је (у *Свескама Задужбине Иве Андрића*, 1985, св. 3) и објашњењима пропратио Мирослав Караулац.

Нема ту, на жалост, слова ни гласа Еугеније Гојмерац, чије је већ и само име (Еугенија — „благородна“, „племенита“) наговештавало оно главно код ње — душевност, бистрину и рану зрелост плаћену наглом и прераном смрћу; али је ту глас и тон Андрићев — доброћудно саветодаван, покровитељски и ауторитативан, који у дописницама и писмима стално моли, захтева, наручује, тражи да му Еугенија пише, што чешће и што више, да му шаље књиге и обавештења, у том њиховом односу који је пријатељски, непосредан и скоро присан, али емотивно и дистанциран, тако да се увек зна „ко је старији“, што је Гојмерчева прихватила и свесрдно саучествовала, одазивала се Андрићевим молбама, тегобама и позивима скоро до самог краја, до посљедњег свог животног даха.

Из тог односа никао је, мада у ведрој, готово хуманој варијанти, став „мушке гордости“ и једног сентимента који је Анри де Монтерлан, у свом роману „Девојке“, означио као „сажаљење према женама“ (па се не зна како би Андрићу и Монтерлану данас ту врсту ироније опростила феминистичка критика и *женско писмо*); наиме, Андрић каже: „Ако имаш да бираш између болести и рада онда одабери последње, јер ви жене морате много, много радити, ако хоћете само мало, мало да вриједите! Ergo: ради!“ Но, ускоро минуће га жеља за самоистицањем, шалом и дучовитостима.

У писмима из затвора млади Андрић је ојађен, скрушен и погружен, жалостан, и готово свечано, свечачки вазнесен, патни-

чки и праведнички трпељив и благ, пун доброте и разумевања за друге и пун сажаљења према самом себи, с надом да ће му Провидност и Бог помоћи . . . „Ако све ово срећно преживим онда знам да ме мој Бог воли.“ Но упоредо с тим, па и више од тога, у заточенику Андрићу расте свест и воља за самоодржањем, жеља, и упорност, да се све издржи и све достојно поднесе, и тај дубоки, готово исконски егзистенцијални импулс и напор је она можда најјача, највиднија нит која проткива, и повезује, ова писма. „То је један нарочити горки понос који имамо подносићи бол.“ (А у *Ex Pontu* ће рећи *црни понос*.) Али сем те, готово метафорички осенчене и надахнуте отпорности, постоје и неке друге. Хоћу да издржим, каже Андрић у писму од 7. XI 1914, и због тога „да бих својој мами спасио јединца“. Потом се, у писму од 9. III 1915, тај интимни пркос и нагон за одржањем, та виталистичка сила продубљује, шири — „биће вриједно“, вели Андрић, „сачувати главу за успомену на ова тешка времена“. Та успомена биће *Ex Ponto* и нека друга слична његова дела у стиху и прози.

Поред ове егзистенцијално-заточеничке, у писмима Еугенији Гојмерац има још једна врло присутна тема: родољубива. И ако родољубље није она страст коју је Андрић експлицитно изражавао и неговао, у овим писмима она се огласила, чежњиво и меланхолично, и то су она места где спомиње Госпођу, мислећи на Хрватску, као појам и шири завичај, и на Хрватску зграбљену, и згрбљену, у аустроугарским видљивим и невидљивим оковима. Андрић, као и А. Г. Матош, воли Хрватску неком готово очајничком, болном љубављу, и с њом, постепено, расте криза, и унутарња драма, те његове љубави и родољубља. „ . . . Заљубљен сам у једну стару, прастару матрону, она је много пропатила и данданас јој је тешко, а ја је волим тако лудо да не би . . . вјеровала“. „Госпођу *Croatie* волим стално и несрећно, као увијек; посети је кад одеш на Грнич и поздрави много.“ Касније ће споменути и „њену сестру“ којој „иде добро“, мислећи на Србију и на победе српске војске, крајем 1914, а о Хрватској додаће да јој „њени не служе на част“. Тако су никле неке сумње, и мада у једној од последњих изјава ове врсте (у писму од 21. II 1915) каже — „Госпођу, ма каква да је, не могу да заборавим, није она крива што је несрећна, као ни ја што је волим“, извесна колебања су се јавила, која ће претходити неким каснијим Андрићевим далекосежним одлукама и преломима. „Нешто му се догодило, нешто драстично што је, свакако, било повезано с човековом дужношћу и слободом у свету“, вели Вилијем Карлос Вилијемс, у једном свом есеју (у часопису „Трећи програм“, Београд, 1991, зима-пролеће), поводом раскида и одласка Т. С. Елиота из Америке у Енглеску, и та Вилијемсова констатација се, делимично, додирује и са Андрићевим случајем.

Није могуће сасвим докучити, и прецизно разјаснити, узроке Андрићевог разочарања, и потоњег одвајања, прекида с Хрватском, али један од разлога — како би се могло закључити из његових писама Еугенији Гојмерац — био је у томе што је осећао да су га, за време заточеништва, хрватски књижевници и пријатељи, посебно они из Загреба, све више занемаривали и забрављали, да су га напуштали, остављали, и у једном моменту он ће, у својој нараслој осетљивости, одлучити да и он остави и Њу и њих. Уз то, утисак је да се често у Загребу осећао донекле изгубљено и тескобно. Било је, вероватно, и других, можда важнијих, или мање важнијих, разлога за такву одлуку (јер другог, другачијег избора готово да и није било, а одабрао је оно што му је тад највише одговарало), и Андрић ће ту своју одлуку, преласком из Загреба у Београд и прелазом са ијекавице на екавицу, из хрватске у српску књижевност, спровести постепено, мирно, готово без икаквих личних или спољних трзавица и конфликта.

Биће их, међутим, у његовом тадашњем правопису и језику. Андрићев правопис је, у писмима Еугенији Гојмерац, несигуран („кариера“, „подпис“, „нуждно“ итд), пише извесном, њему у то време својственом, мешавином српског и (претежно) хрватског, српско-хрватског језика; веома му се свиђа, и често употребљава, глагол „благодарити“ (захвалити), љубичице су му „љубице“, уместо фотографирати или фотографисати каже „фотографати“, пише „обвезан“ и „срећан“, затим „вибох“, „пошљедњи“, не разликује увек „због“ и „ради“, не смета му конструкција „против мени самом“ итд. Али све то не смета много ни његовим писмима.

Још једно карактеристично указивање потиче из писма Еугенији Гојмерац: помињање несанице која почиње да мучи младог Андрића и која ће га, доцније, годинама пратити као један од физичких и духовних амблема и компонената његовог рада, стваралаштва и живота. Примећујемо ту његову велику наклоност према поезији С. С. Крањчевића, као и интересовање за феномен кореспонденције, кад Еугенији препоручује однекуд Дени Дидроа и његову преписку („Кад будеш старија и кад научиш добро француски онда ћу ти послати његова занимљива писма“), и — поготово — дознајемо до то интересовање за кореспонденцију није само пука узгредност, случајност, већ је оно, на индиректан, ироничан начин, и јасно, смело наслуђивање значаја и важности коју би, у будућности, могла имати и његова сопствена писма и дописнице. А тек што се с њима отиснуо и започео!

Крећући, скоро истовремено, у преписку са Еугенијом Гојмерац и с Тугомиром Алауповићем, трагичном смрћу Еугенијом, и након краћег застоја, окреће се Андрић чешће ка Алауповићу (1871-1958), свом некадашњем гимназијском професору

у Сарајеву, иначе родом из Травника, књижевнику (чији је литерарни рад А. Г. Матош уважавао), политичару, хрватском националном раднику у Босни и затим југословенском министру у Београду: — њихов интензивни кореспонденциони циклус траје између 1919. и 1927. године, а као целина, с прекидима, од прве дописнице (и најраније досад публиковане Андрићеве поштанске пошिल्ке), 17. X 1913, до последње, 21. IV 1939, укупно 24 писма и дописнице, како их је, са уводном Напоменом и објашњењима, за штампу приредио Предраг Палавестра и објавио (1983) св. 2) у *Свескама Задужбине Иве Андрића*.

Алауповић, земљак Андрићев, писац и, уза све то, добронамјеран и веома предусретљив човек, приправан да помогне и делом и саветом, био је, доиста, она као од благонаконе и срећне судбине изабрана и послата личност која ће се наћи Андрићу при руци, и готово га повести за руку, на неким од најодсуднијих његових животно-књижевних раскрсница. Сем што је Алауповић суделовао у Андрићевим одлукама да се, из Беча, премести, пређе на студије у Краков, у пролеће 1914, и да се, потом, смести у једном лечилишту, 1919. године, дакле: премештај, смештај и — треће — намештење било је, у ствари, најважнији потез, и помоћ, Алауповићева младом Андрићу којом му је омогућено да брзо добије службу, запослење, те исте, 1919. године, прво у мнистарству вера а затим у дипломатији; томе свему припадала је и њихова заједничка приврженост и брига према новоствореној југословенској држави и љубав према завичају, Босни, као и њихови слични, заједнички књижевни афинитети према босанској тематици. То су, уз неке опште, универзалне теме (смисао људског постојања на земљи, опажање света (четири битне тачке) дакле, смештај, намештење-служба, Југославија и Босна-босанска тематика) у Андрићевој преписци с Тугомиром Алауповићем.

Особеност приступа, и целог писма (од 24. III 1919), у коме Андрић моли за помоћ у запошљавању је у једноставности и смерној елеганцији сасвим непосредног, најдиректнијег изношења свог проблема и свих потреба, чему се, изгледа, није могло одолети. При том је Андрић тај који, као досећајући се, сам даје идеју шта би, и гдје, могао да ради („пада ми на памет не би ли било какво мјесто за мене код нашег будућег посланства у њих“ — у Пољској — „или код њихова код нас“). А уз то је он и тај који поставља извештај услов: „Не бих само хтио да ме моје звање потпуно одбије од књижевног посла.“ Неће га одбити, не би га ни могло одвојити, јер очигледно, литерарни рад није желео да жртвује, ни олако да подреди било чему другом, и то ће бити стални, деценијски напори, отимање и борба да до тога не дође.

Били су то све лични проблеми и потребе. Но поступно се тај круг ширио ка општиним духовним, па и културно-политич-

ким сферама. Прво што је могло запасти за око била је Босна, као отворено поље, или дубоки рудник, књижевних тема. „Жао ми је кад помислим“ — писао је Андрић, 8. VII 1919 — „да изумире сваким даном наша стара, чудна Босна а нема никог да забиљежи и сачува мрку љепоту некадашњег живота.“ Босна га стално, „увијек изненађује новим чудима“, као што осећа да је готово у сваком од њених преминулих људи „закопана једна хистерија“, и он се већ увелико припрема да је откопава и опише, а у писмима Т. Алауповићу донекле поверава, и као да проверава, тај свој наум. Има план да обиђе, и обилази, фрањевачке манастире (Крешево, Фојница, Јајце) и погледа у њихове архиве. Тако приступа остваривању свог сна — замисли, пројекта — „о великој фратарској драми“ (из писма 31. III 1922) који ће, током времена, резултирати у низу приповедака и романа. Такво прецизно самоуверавање резултат је и решеност да се лати, како је рекао, конкретног и смисленог рада који је „далеко од свих новинарско-литерарних клика“, што је био део његовог програма којег се доживотно придржавао.

У том формирању и устаљивању ставова дисакорд и немир — „гледајући зле биље из далека“ — доносиле су му вести о политичким (не)приликама у земљи, о неслози у Краљевини СХС, односно народном јединству и слози грађеној, како се с разних страна образлаже, на једностраним, трошним основама: „Не можете појмити“ — пише Алауповићу резигнирани Андрић — „мој бол и стид кад видим како се са свих страна безумно кида јединство и све његове тековине а ми који смо први звани да га бранимо и развијамо губимо се по свијету у свакодневној заради и ништавилу.“ Андрић је ту, крајем марта 1922. још у фази пасивне забринутости и бриге, да би ускоро, априла 1923, у писму Зденки Марковић, његов глас грмео — што је код њега реткост — правим државотворним гневом и љутитим, увредљивим претњама, али с погледом на „југославенску кризу“ који је био непотпун, донекле искривљен — „све што је зла и неваљала дигло си и узаврело“, а не видећи кризу као рефлекс тежње за праведним и равноправним међунационалним односима; а онда је, у складу с тадашњом службеном политиком и званичним патриотизмом, именовано и кривце, узрочнике кризног стања — Стјепан Радић и „фукара која је око њега као руља сеоских паса око слепца“. Тако су се оснаживали погрешни, препотентни патриотизми, а онда се убрзо показало, и тако скоро све до данас, да погрешна, претерана љубав према једној, својој нацији и народу, као и свако друго зло, разара, трује и појединца и нацију.

Андрић се, ипак, није сасвим уплео у то коло, тражећи излаз из такве ограничености и мучнине у слободном „опажању света“ и стицању, „упорношћу тврдице, најразличитијих искустава“. Једно од њих је и његова карактеристична рефлек-

сија о стварним разлозима човековог послања и деловања на земљи: „Након муче и труда и првих несналажења наједном, ненадано, почне у човјеку да се раба дубљи смисао свих тих вјековних наслага од религија, идеја, држава и институција. Сва та, између себе толико опречна, људска настојања уче *једно те исто*, да је смисао људског дјела на земљи: закон, мјера, рад, ред и одрицање.” Јавља се ту и став о творачкој делотворности ћутања. Сву ту тако нарасту и експонирану склоност ка дубоким и предубоким поводима и мислима, из 1920. године, заокружио је Андрић, у Марсељу, године 1926, погледом на море: „Јер море је”, открива он, „највеће што човјек може да види и осјети; оно, као смрт и заборав, све лијечи и све докончава...” И све то било је намењено Тугомиру Алауповићу, добродушном ментору, да се увери како се у свом штићенику није преварио.

Како, наиме, године иду и пролазе, Андрић у својим писмима постаје, природно, све сигурнији у себе, комплекснији и сентенциознији. Прво је био веома учтив, пажљив, готово бојажљив, уз доста ласкавих епитета и комплимената за оног коме пише, Алауповића; касније, и даље одмерен, тактичан, интелектуално диспониран, али тон сад постаје унеколико слободнији, лежарнији; и док се, на почетку, обраћао Алауповићу са „поштовани господине” и „драги и поштовани господине”, „драги и поштовани г. министре”, на крају то постаје „драги Тугомире” и „драги мој Тугомире”. Статуси, позиције из основа су се, ето, промениле, али поштовање је остало неокрњено и трајно.

*

Док је у дописивању са Еугенијом Гојмерац имао однос срдачне благонаклоности, али некако ипак с висине, супериорно, иако му је, у затворским данима, Гојмерчева била једна од малобројних, ефикасних и драгоцених веза са спољним светом, у писмима Тугомиру Алауповићу, напротив, испољава Андрић крајњи респект, концентришући се у преписци на оне своје жеље и очекивања која су му била најбитнија. У трећем, пак кореспондентском циклусу из тог доба, у дописивању са др Зденком Марковић — тај материјал је средιο и под насловом „Непозната кореспонденција Иве Андрића” (поднаслов: „118 писама Зденки Марковић”), објавио Тихомил Маштровић, у загребачком часопису „Кроника”, 1981, бр. 18-19, с уводним објашњењем и белешкама на крају — приступ Андрићев је сасвим друкчији: пун такта и многих молби и захтева, али све време непромењен, исти: уздржан и уљудно службен, пријатељски званичан.

Од првог писма, 1. II 1918, до посљедњег, 6. IV 1932, како је ословљавање почело — с „поштована”, односно „драга госпођице” — то „драга госпођице” остало је увек исто, непроме-

њено и механички устаљено, *ne varietur*. То говори понешто о карактерима кореспондента, и о карактеру њиховог (културно-пословног) односа, али не утиче на кореспонденцију: она је, с Андрићеве стране, једна од најсадржајнијих, можда, које је уопште водио, најконтинуиранијих, и једна од најмозаичнијих, с многим уобичајеним, стандардним и „стајаћим”, и с десетинама различитих, самосталних, диспаратних или изукрштаних тема и опсервација, од којих често свака учува на своју страну, што интерпретацију кореспонденције прилично отежава, чинећи је, наизглед, разливеном, или сувише разубеном, уколико се жели да њени елементи буду што потпуније обухваћени, поготово кад се зна да (слично као и свака уметнички вреднија песма у лирској поезији) свако писмо може бити нова информација, посебан аспект мисаоне структуре, засебан проблем или предмет анализе.

Зденка Марковић (1884-1974) била је, кад и Андрић, у Кракову, године 1914, и ту је почело, сматра се, то њихово особено пријатељство о чијим непосредним компонентама, међутим, код Андрића нема конкретнијих података. Само у једном писму постоји извесна далека алузија, подсећање: како је све некад било лепо у Пољској, у Кракову — и ништа више. Остала је тајна и тишина, дискретност, ћутање, сем њихове обострано манифестоване љубави за Пољску и њену културу, језик и књижевност, али и једно Андрићево признање, дезилузија о Пољској (у писму од 13. II 1923), о којој каже да није „срећна земља”, имплицирајући ту многа комплексна искуства, од којих нека, рекли бисмо, вреде и данас, уколико се то „срећна”, односно „несрећна” посматра са становишта зрелости, то јест незрелости једног народа и његове државе, чиме се (зрелошћу), последњих година, не могу похвалити ни Пољска, а још мање, можда, југословенски и остали словенски народи.

Иначе, др Зденка Марковић је докторирала у Берну, у Швајцарској, с тезом о пољском песнику, драмском писцу и сликару Станиславу Виспјањском, била је професор, преводила с пољског, писала поетску прозу и новеле, есеје и критичке приказе — и то је, очигледно, била културно и књижевно врло верзирана жена, списатељица која је помогла Андрићу у неким литерарно веома драгоценим и деликатним стварима. Док је био ван Загреба, по болницама и на опоравку у Крапини, Приквеници, Сплиту, затим Београду извештавао је Зденку Марковић о свом раду и довршетку *Ex Ponta*, па и „Немира”, пожелевши да *Ex Ponta*, ради контроле, прочитају заједно: „Морам га читати код Вас сад кад је срећен” (писмо из Крапине, 12. V 1918). Зденка Марковић је пратила *Ex Ponta* у коректури, у почетку још редиговала стил и језик (у чему Андрић тад, као што знамо, није био баш најјачи), а слично је поступила, касни-

је, и у збирци „Немири”, уз Андрићеве сугестије. То је, можда најважнија чињеница коју ова писма откривају и која, досад, углавном, није била позната. Колики је ту био, минуциозно процењујући, удео Зденке Марковић, не би се могло рећи, али је сасвим извесно да без њене сарадње и доприноса ове две славне прве књиге Андрићеве не би, по свој прилици, биле такве као што јесу.

Она је, затим, Андрићу набављала и слала, у иностранство књиге и часописе, обавештавала га о (књижевним и другим) приликама у земљи, координирала рад на преводима неких Андрићевих текстова и књига на пољски, а пристајала је да буде, у Загребу, домаћин и водич, на помоћи појединим Андрићевим иностраним пријатељима и познаницима који су долазили у краћу посету. Изгледа, понекад, готово невероватно шта су неки људи у стању све да, добровољно и несебично учине за друге људе. Али кад је Андрић био у прилици да се изјасни о књижевном раду Зденке Марковић, о једној њеној књизи, да је подржи и похвали, он је то учинио на начин који га је најмање обавезивао. Не жели да даје мишљење, суд, јер сматра да „добри пријатељи нису добри критичари”. Тиме је најтежи део посла обавио, и све што би се од њега, евентуално, даље очекивало унапред је елиминисао. Остало је сад још само да покаже како, ипак, није „срца каменог”, и да о књизи Зденке Марковић, и поред свег устручавања, нешто прозбори. И као што је, у првом моменту, вешто и тактично (неко би рекао и: дипломатски) успео ту обавезу да отклони, у следећем тренутку, кад се одлучио да њено дело критички осмотри и да га похвали, он је то учинио тако као да најнепосредније поступа по савету Франсиса Бекона, из његових „Есеја”, где Бекон каже да је права и добра похвала она „која је умерена, умесна, и која није општа”. Тако је онда и Андрић покушао да уочи где је Зденка Марковић успешнија — у рефлексивном или наративном елементу, а затим се машио за њену књигу, указао на број страница и на одређен литерарни детаљ — на „љепоту израза и лепоту природе” који су складно рефлектовани „у једној узбуђеној души”. И тиме као да је рекао све што би се од њега желело или очекивало.

Уза све то, Зденка Марковић била је и та која је, хтела — не хтела, морала да прочита безбројне билтене Андрићеве о здрављу: да је здрав или оболео, болестан, да је повредио прст на руци, да има назеб, грозницу, грип, кашаљ, ангину, да је расположен или не, уморан или одморан, уз мноштво других, ситничавих а можда и неизбежних конвенционалија — примио писмо или није примио, пишите, зашто не пишете, нисам стигао да вам пишем, извињава се, шаље поздраве и добре жеље, тражи савете, објашњења и услуге, форсирано инсистира на неким стварима које су му хитне и неопходне, жали се и вајка на живот, храбри себе а и оног коме се обраћа и од кога очекује помоћ и разумева-

ње; (то је обазрива императивност бића које осећа сопствени значај, своје вредности, и жели да то схвате и други); али при свем том што сазнаје на уобичајен „текући“, редован начин, Зденка Марковић је у прилици и да понешто важно сазна изненадно и тек онда кад Андрић то најзад буде хтео да се зна — рецимо, да из Београда одлази у дипломатску службу, у Рим, да је, у Грацу, докторирао, итд. Никоме, дакле, ништа унапред о својим пословима, никакве посебне привилегије у обавештавању ни за кога. Зденка Марковић се, изгледа, с тим помирила.

О себи приватно, лично, интимно, сем стандардних, општих информација и назнака, Андрић шкрто или нерадо говори; „о себи Вам немам заиста шта рећи“, каже у писму 30. III 1918; а онда, 14. II 1920. сасвим андрићевски: „Ето, све о мени што знам.“ Али, протеком година, из те приватне сфере (коју је брижљиво, строго чувао, штитио, проглашавао неважном итд.) ипак се штошта, сазнало и накупило. Кад, на пример, Андрић у писму јави: понешто, или помало, пишем — то је знак да је у пуном радном, списатељском замаху. При том, као свака одиста радна, предузимљива личност, бори се — као што ће чинити целог свог живота — за свој интегритет, слободу, за своје слободно и стваралачко време (а велики човек, велики писац разликује се од свих других људи и по томе што тим својим временом влада, уме да га одбрани и да га искористи, а да при том изгледа као да га увек има довољно и да га никад не расипа): „Често изгубим“ — упозорава и прекорава Андрић самог себе, у писму 20. II 1921 — „по цио дан у ма каквом обичном друштву, као да ме хиљаду других дана чекају. А ко зна, можда очекују, али расипати их не би требало“. Сем што не жели, дакле, олако да растура дане, не жели ни да пренагли у формулацији, не би, наиме, хтео себе да „урекне“ — јер сматра да су му „хиљаде дана“ итекако потребне. Дознајемо још неке ексклузивне приватности — тих година не воли, избегава вино, алкохол уопште, као што мрзи, избегава кафану — „инферно“, за њега су, каже у писму 21. XI 1919, „кафана и инферно једно те исто“. Служба, пак, канцеларија, место где ради понекад му је привлачно, понекад досадно и непријатно. Само једном, ваљда, дозволио је да му промакне типично незадовољство чиновника од каријере, кад се, након премештаја из Рима, жали и вајка: „Срећнији су зграбили боља места, а мене је запао Букурешт. Ето.“ Бриге је, повремено, задавао и новац, а каткад доносио и олакшање: „Сад сам се економски средιο“, пише Андрић и јавља да је издавачу „продао“ друго издање *Ex Pontis*; издавач С. Б. Цвијановић је том трансакцијом (као и с другим издањем „Пута Алије Ђерзелеза“) добро прошао — „изгледа да је доста зарадио на мени“, али остало је новца и за њега, и то га је, као аутора, финансијски ојачало. Тако се *Ex Pontis* пока-

зао као двоструко срећна књига: донела је свом писцу извесну добит, а као врсно поетско, уметничко дело свестране похвале и славу.

Новчане муке и бриге су се, још неко време, наставиле — „мучим се мислима, новцем и свим стварима земље и неба“ — али, као што се може запазити, са знатном тежњом ка универзализацији („мучим се мислима“ и „свим стварима земље и неба“), с тежњом ка превладавању личних невоља и недовољности (мада је то доста тешко да се поправи — „као ни свјетске валуте, ни међународни односи“), но у напору тог превладавања је и духовни успон и достизање битног или уравнотеженог постојања. Тако ће и Андрић у једном писму (из Букурешта, 10. IX 1922), lamentирати: „Станујем у хотелу, храним се у ресторану, пишем новеле, „секирам“ се у Конзулату, читам много новина и књига, интересујем се за све, па како да будем здрав и да ми буде добро?“, да би, ускоро потом (из Граца, 4. VI 1923), формулисао оно што је сматрао суштинским:

„Није вјештина у томе да се човек одбрани од рђавих искустава, јер то је немогуће, него да се умједне издићи над њих; а то је опет тешко. Тако наш живот и није друго него посртање од тешког до немогућег. А ко може свету искуства да супростави свет мисли тај живи у миру, и та је равнотежа највише што човек може постићи.“

Говори као мудрац, лако надсвођује деценије доживљеног и непроживљеног живота, као што с лакоћом меша ијекавицу и екавицу. Али ништа му то не може наудити. Јер ту је он готово потпуно у домену рефлексије, мисаоног проницања, спознаје и додира с неким темељним питањима духовности, егзистенције и уметничког мишљења и стварања. Нису му биле неопходне високе године да би до тих сазнања дошао, а у годинама после тога потврђивала се њихова исправност и аутентичност.

Политика, социјалне прилике интересују га врло мало, успут и сасвим кратко; уместо тога — родољубље, Рим, католицизам, Бог, уметност; и све то, опет, осим уметности, литературе, — кратко и узгред. Сем оног инцидента поводом Стјепана Радића, не дотиче се више прагматичних државних и патриотских тема; неупадљиво али доследно југословенство, европејство, космополитски и светски дух постаје његов трајни духовни дом. Било му је све удаљеније, неподношљивије идеолошко и политизовано, патетично родољубље, а није подржавао ни вехементно, експанзивно србовање или хрватовање, агресивно српство или хрватство; о свему томе говори, још 1920. године, као о закаснелој романтици, „запјенушаном, тако наивном а тако опасном патриотизму“. Било би, међутим, сувише доказивати колико је он волео свој завичај, Босну, затим Београд, зрачних видика и велеградског ритма (свежина, озон, урбани темпо — „хитња и хука“, та-

ко га је доживљавао), као и ширу домовину уопште, и како је, не једном, прижељкивао да се из иностранства врати овамо, кући.

Али је ипак остајао. Привлачило га је странствовање, издвојен, самосталан живот, независан од одређене средине и њених правила и обичаја, сва она места, земље и градови у којима је имао шта да види и да (како је говорио у писмима) стално нешто ново сазнаје, чита и учи. Привлачио га је и Рим, мада је о њему имао видно амбивалентан однос — од нескривеног дивљења граду и његовим лепотама „на којима лежи ужас столећа“, до тачке кад га је осетио као „тајну и чудовиште“ и кад му је онда постао „још мржи и одвратнији“. Наравно, било би погрешно, можда, одмах с тим довести у везу Андрићев одсечан суд о католицизму који је означио као „проклетство за државе и народе“, издвајати га из контекста, генерализовати га, без обзира што се он може некеме учинити тачан и у данашње доба неоспорно актуелан или важећи; суд и став о католицизму као идеологији, наиме, Андрић извлачи из ондашње ситуације у Пољској, средином двадесетих година, и у љубав према Пољској, ма колико да ју је волио, већ је имао прилике да се поколеба и докле разочара.

Андрићев, пак, однос према цркви и религији, католичкој вери, хришћанству посебна је тема, поводом које би се, засад, могло рећи само да је био уздржани, самозатајни теист (или *стидљиви атеист*, како се о њему, не тако давно, изразио један критичар), да је био далеко од тога да буде одани, фанатични, клерикалистични верник, као што је био далеко и од тога да религију, Бога директно негира или оспорава. И то је за њега била лична, приватна област о којој се није сматрао дужним да се јавно изјашњава и опредељује. А кад он говори о Богу, то се може схватити и као религиозна симболика и припадност вери (уверење да постоји нека сила изнад нас, па и у нама, која нас води . . .), али и као метафизичка реалност, трансцендентна спона и потреба за спасоносном утехом — „и зато ће увијек“, каже у писму, 14. IV 1921, „у човјеку бити жива мисао и жеља за Богом који би све видио, све разумио и све опростио“. Та мисао о Богу, вели Андрић даље, јесте преношење, прелаз из земаљских зала и неправди „на једно поље гдје се све то неутрализира и престаје да нас ломи“. Тиме се то гледиште, та мисао секуларизује, и Андрић је онда доводи у веома блиску везу са својим тадашњим поимањем (књижевне) уметности, напомињући да „само она умјетност која садржи ма нешто и ма у ком облику од те тежње“ (за божанском утехом и спасењем), „остаће, а све остало проћи ће као модни журнал“, што такође значи и да не може бити неутрална пред људском патњом. Био је то, истовремено, увод, и пут, до неких кристалних момената Андрићеве

поетике, његових сажетих експликација и погледа на сопствено и туђе књижевно стварање.

„За мене је да радим и путујем”, пише Андрић, у децембру 1919. године, и то је његов рани, младалачки програм који је он — данас се то може слободно рећи — целином свог дела и живота у потпуности испунио: не зна се, наиме, на основу ових писама Зденки Марковић, да ли је више и разноврсније путовао (Рим—Марсель—Трст—Букурешт—Грац—Атина—Цариград—Београд—Вишеград итд.) или је више и плодније радио, писао, дописивао се. Требало је, доиста, то све издржати, прегурати: рад у служби, докторат, путовања и премештаје, савијање и капање над писмима — да ништа не буде претерано и све на свом месту, за три године три смрти у малој породици, после којих је остао сам, последњи породични изданак.

Писац и рад — то је неодвојива, доживотна условљеност и веза коју је Андрић с радошћу прихватио. Али умео је, још у младости, и да је релативизује, да јој иронично реплицира: „Не знам откуд та општа предрасуда да књижевник треба да увијек „ради’ или „ствара’, како се то каже, као да сам ја Бог!” (Или се, можда, хтело рећи: као да је сâм Бог?) Но с друге стране, тврдио је одлучно да је уметност једини реалитет достојан да му се човек сав посвети. С таквим предиспозицијама он је могао да каже, у мају 1918, док је писао *Ex Ponto* и довршавао га: „Дани ми често пролазе у маштањима која су до неба висока”. Његова маштања, његове заправо (књижевне) амбиције су одређене, чврсте, али и реалне, а његова духовна самосвест и самосталност је, од почетка, изразита и готово непоколебљива. Кад се, наиме, непосредније осмотри Андрићев интелектуални, духовни развој — а сва ова његова писма су својеврсне (поентилистичке) слике и скице, документи, „знакови” дуж пута и белези тог развоја — стиче се утисак, или закључак, да је он, од првих својих књижевних корака, био већ „готов”, формиран као личност, писац, уметник и мислилац, али се током времена, сталним, систематским радом, дограђивао и, усавршавајући се, продубљивао. Из његовог живота, имагинације, духовног бића и рада проистекло је његово књижевно дело, његова уметност, а уметничко дело бриге, прибраног и мудрог бдења, управљања и контроле над самим собом постао је и сам његов живот.

Отуда, и поред неких траума, душевних и животних растрзања и неспокојстава, умалила се и његова основна психолошка, психичка стабилност и уравнотеженост, његова сталоженост и брижљиво однегована дистанца и супериорност, свест о сопственим циљевима и правцима. Кад му, према томе, из иностранства, Французи траже (нове) песме ради преводбења, он ће себи дозволити да то, с пуном резолутношћу, „пресече” и да изјави (маја 1919) како је са стиховима прекинуо. „Моји су путе-

ви”, каже, „већ одавно посве други и ја их ни за вољу цијеле Француске не могу мијењати”. Његов однос према светској књижевности је, не треба ни то доказивати, респектабилан, али његов иманентно критички дух проговори, понекад, отворено и реско.

Међу првима се на „удару” нашао (јуна 1919) Ф. М. Достојевски — „читам Достојевског; и он има страница за које би било боље да их није никад написао...”. Андрић ту мисли на неке ниже нагоне који се понекад пробију у човеку и писцу, али сматра да преко тога треба прећи, ћутањем и тишином. Исто одсуство страхопоштовања јавиће се и у алузији на Л. Н. Толстоја и „толстојизам” — „не волим руске хаотичне тежње”, што је у складу с његовим антидисхармоничним концепцијама блиским модерном (нео)класицизму. Он је ту, као критичар, у праву, али је питање да ли ће, и уз такво право, бар у кореспонденцији, достићи замах и енергију Толстоја и Достојевског. Критички отклон, резерву Андрић има и према неким домаћим, тада познатим писцима, пита се зашто код нас — сем Исидоре Секулић и Зденке Марковић — жене књижевно не раде и не публикују више, активније, а успева, ипак, и да формулише (септембра 1922) оптимистички одмерено, и дозирано, позитивно мишљење о ондашњој младој југословенској књижевности (Милош Црњански, Мирослав Крлежа и др.) у односу на европску: „Читајући, овако, стране, мање и веће, литературе (савремене), ја видим да ми имамо ако не баш великих пјесника, али добрих пјесама и да се немамо чега стидјети”. Најзад, као изванредан врхунац ових његових критичко-поетичких напомена и концизних увида је и онај (овде већ наговештен) став о уметности као некој врсти апсолута и доминанте која заувек обавезује:

„... Јер је умјетност једна реалност која вреди да човек у њој живи и ради за њу. Све остало је, ја Вам то говорим као човјек усред тзв. живота и пун брига и планова, — дим и магла. Ја Вам то говорим иако знам добро да Ви то и сами знате и осјећате”.

То звучи готово као закон ии непомерљиво правило (чак и кад се прихвати могућа штампарска грешка „једна реалност”, мада контекст сугерише да би требало, по свој прилици, да стоји „једина реалност”); ту ултимативну експлицитност Андрић донекле ублажује, „омекшава” констатацијом „знам добро да Ви то и сами знате и осјећате”, чиме он „тежину” исказа расподељује, дели с другим, да би га тако још више учврстио у његовој субјективној и универзалној важности.

Остали су још само пабирци, ситније појединости из ове опсежне преписке које, мање или више, допуњавају овај кореспондентни мозаик. Носталгија из туђине за домовином, прекори издавачима и коректорима, брига о преводима у иностранству

који су се множили, небрига, повремено, о правопису и језику („читаоц”, „познаваоц” итд.), ироничне опаске о књижевној слави и уношењу у читанке, указивање на nelaгодности које осећа приликом јавних књижевних наступа и читања пред публиком (које ће се, комплетније, поновити у дијалошком есеју „Разговор са Гојом” и опет, објашњењем о „парадоксу оваквих затворених природа”, у једном каснијем писму Клоду Авлину, цитираном у „Животопис...”, у књизи „Свеске”); затим летимични, узгредни подаци о властитом раду — како од 1920. године улази у нову, „другу фазу живота” у којој се, вели, „кује моја нова ријеч”, како прижељкује да се ослободи својих „турских”, „ирационалних” приповедачких тема и опсесија, па подаци о лектури — књига Ј. С. Махара о Риму, „безбројне историје и мемоари”, мисли и фрагменти Леонарда да Винчија, дело Ромена Ролана о Микеланђелу (при чему подсећамо да су три највећа југословенска писца, Милош Црњански, Мирослав Крлежа и Андрић, скоро истовремено, интензивну пажњу обратили на Микеланђела) — то су неки од споменутих маркантнијих „пабирака” и детаља. У мирном, утишаном, стрпљивом и уљудном оглашавању ових писама веома се ретко појача, подигне тон — рецимо, онда кад се Андрић огорчује на спорост, и неке друге поступке, свог издавача Стјепана Куглија, у Загребу, или кад се, помало већ изнервиран, обрецне, „отресе” на једну Пољакињу, свог преводиоца: „Та гђа из Пољске би заиста могла да ме већ једном остави на миру са њеним књижевним претњама да ће превести ово или оно. Нека ћути и — преводи”. Ако су таква места стварно ретка, знатно чешће је могуће чути позив „Незаборавите ме...”, фраза и порука коју је упућивао и неким другим особама с којима се дописивао, а која се, иначе, може наћи и код неких других писмописаца.

Неће, наравно, бити заборављен: иако је преписка са Зденком Марковић, после 1924. године, постојала све спорија и ређа, док ускоро није сасвим престала, општи ток кореспонденције се није прекидао: — јер, на поштанским линијама и везама остали су неки стари и јавили се неки други кореспонденти, с новим именима и адресама.

*

Према материјалу којим овде располажемо, изгледало би да је Андрић за кореспонденте више и чвршће имао, или бирао, жене него мушкарце, што би, међутим, у односу на целину његове кореспонденције, било нетачно. Па ипак, писац, аутор, сем што, радо или нерадо, пише писма, такође и одмерава, бира коме ће писати, кога ће удостојити или почаствовати тим документом, тим писаним трагом или знаком своје узвишене пажње.

Но неки за то доиста немају времена, или правог смисла, а неки се и устручавају, чак се и боје да пишу, или пишу преплашено, схематички, са усиљеном или мрзовољном стереотипношћу. Јер писма су, поред тога што су информативна и пуко куртоазна, неоспорно и дипломатско-тактичке, стилске и реторичке структуре, темпирани искази и сигнали извесних битно индивидуалних, морално-психолошких и књижевних, утилитарно-пословних сврха и циљева.

Постоје стога, у океану, у космосу писама, нека која су, по свом садржају и суштини, изузетна и кључна, или сасвим особена, прекретничка, трагично судбоносна и судбинска (Ервин Шинко је објавио и такав зборник, „Судбоносна писма“ I—II, 1960), пресудна за оног ко их пише, па и за оног коме су намијењена. Таква писма постају неизоставни део опуса, и биографије, свог аутора, улазе у зборнике и антологије, у историју књижевности. Тако италијански историчари литературе спомину као знаменито писмо Такома Леопардија, од 20. II 1823, у коме Леопарди говори о својој посети гробу Торквата Таса и, уз то, и о друштвеним приликама у Италији и у Риму, о неким књижевним питањима итд. Познато је, такође, и писмо Растка Петровића, од 1. V 1945, упућено Марку Ристићу (објављено у Ристићевој књизи „Присуства“, 1966, у којој има и другог драгоценог епистоларног материјала — писма Милоша Црњанског, писма, и факсимили писама, А. Б. Шимића, и др.), — у коме Р. Петровић покушава да разреши своју ондашњу животну, емигрантску позицију, и које је, само собом, готово цела једна (лична) историја и егзистенцијална драма. Веома је познато, дабоме, и писмо Вука Ст. Карацића кнезу Милошу, и др.

Од значајнијих писама Андрићевих подсетићемо на оно његово чувено, и често истицано, кратко писмо управи Српске књижевне задруге, односно Светиславу Стефановићу, из септембра 1942, у коме одбија своје учешће, и књижевну сарадњу, у тадашњим, окупацијским Задругиним издањима. С литерарног и поетичког становишта важна су и Андрићева писма Зденки Марковић, од 13. VII 1920. и 14. IV 1921, и Вери Стојић, од 4. XII 1926, а свакако и нека друга, што ће се, вероватно и најбоље моћи утврдити кад сва његова писма буду сакупљена и штампана у засебним књигама, и кад ће и сва ова фрагментарна разматрања моћи да буду проверена, евентуално коригована и целовито уобличена. А то ће бити и погодна околност да се процени, или да се утврди, колико је, односно да ли је, Андрићева преписка аутономно, самостално књижевно дело, или збир, панорама одломака, рефлексија и чињеница, калеидоскопских осврта и екскурса о разним темама, — у поступку којим је, на пример, недавно један амерички критичар оспорио кореспонденцију Марсела Пруста (три књиге, са укупно око 1500 страна), сматрајући је прегрежно документом једног „осакаћеног и компликованог живота“, из

којег је произашло необично ремек-дело, — закључује тај критичар, — Прустов вишетошни роман. Андрићева преписка, међутим, не би морала да се прибојава сличног суда: настајала из пробраних и скромних побуда, она достиже непретенциозне особине својеврсних и нових, темпорално обележених „Знакова по-ред пута”; али уколико се претходно нађе на окупу.

А могла би, временом, да буде комплетно прикупљена и штампана, јер извесни основи за то већ постоје, а и сам Андрић је, као што је речено, скупљао и чувао и туђа писма и копије својих. Чувао је све — разгледнице и дописнице, писма, цедуље, саучешћа, честитке, изјаве захвалности, позивнице, телеграме (а телеграм Сабору културе у Сарајеву, из децембра 1974, био је, према „Животопису...”, и последња порука коју је, за живота, одаслао, последња прилика у којој је користио деловање, „ефекат поштанског принципа”, како га именује Жак Дерида, у својој књизи „Дописница: од Сократа до Фројда и даље”, 1980), — све се то, дакле, сачувало, па и понешто од онога што, можда, нико не би слутно ни веровао да ће бити сачувано. Писац је сабиралац, и чувар, свих могућих блага, оних које сам ствара и проналази, и која прибира од других. Али то, наравно, не вреди за све и свакога, — зна се, рецимо, да је Исидора Секулић, из неких својих разлога, пре смрти, уништила сву своју кореспонденцију. Амерички песник и критичар Џон Кроу Ренсом је, у једном великом металном бурету, спалио, једно за другим, сва писма која су се код њега, током дугих година, накупила, што је изазвало негодовање његових пријатеља који су сматрали да та писма нису искључиво Ренсомово власништво. (То су, вероватно, они који су Ренсому писали а нису сачували копије.) А да то, у овим замршеним, комплексним нијансама, не мора бити само преступ, већ и право, свој аргумент прилаже и В. А. Моцарт, чија једна вокална композиција има наслов „Кад је Лујза палила писмо свога верног драгог”. Неки, дакле, спаљују, уништавају, неки површно, небрижљиво чувају или растурају, — но да ли је, после свега, нешто и преостало?

Свакако: — јер међу Андрићевим кореспондентима готово да нема произвољних, случајних, некомпетентних особа; а ако понекад искрсну, брзо и нестану. Јер оно што се пише и чува мора бити ослобођено тривијалности и ефемерности. Андрићева је велика предност била и у томе што је био способан, што је имао неку скоро магичну моћ да придобије људе, па и међу кореспондентима, и да их при том, неприметно и тихо, нечујно очара, скоро потчини, те отуда и њихова спремност — нарочито ако им он остави утисак безнадно интровертоване, незаштићене или унеколико чак беспомоћне особе — да се готово утркују у томе ко ће му боље и више бити од помоћи, у добровољној, повременој или сталној, сарадничкој релацији. Ко је у томе предњачио, ко је ту кога (први) бирао а ко био изабран, ко је у томе

налазио обасјање, или могућност, среће, а ко варку, илузију, част или корист — сложена су, и заморна, питања, с једва извесним или немогућим одговорима.

Но није нипошто немогуће да је то све и за Андрића представљало итекакав терет и замор: бити стално љубазан, умерено предусретљив и предострожан и често нешто од неког очекивати и сâм понешто давати другоме, а зависити, ипак, само од себе и од сваког свог корака и речи која се увек посебно ослушкивала и мерила — то није била једноставна животна дужност и обавеза. Но он је, у тој поезици, и политици, кореспонденције и свакодневности био истрајан и конзистентан. Па и кад у преписци с Густавом Крклецом (коју је за штампу приредио Радован Поповић, а објавиле Свеске Задужбине Иве Андрића, 1985, св. 3) каже (у јесен 1918. године) да би требало „писати како се осећа и како бог заповеда“, он тиме, уколико смо га добро разумели, исказује, у исти мах, и један животни и књижевни програм, по коме лични интерес, сопствени естетски импулс и став мора постојати, али се и усклађивати са опште прихваћеним људским, и духовним, редом и деловањем.

У преписци, пак, између Андрића и Крклеца, која није разграната ни продубљена, и уз то, дугим прекидом подељена у две временске целине, 1918—1922. и 1949—1970, више се, од самог Андрића, чује Крклец (објављене су, наиме, дописнице и писма, наизменично, и једног и другог), са својим проблемима, кризама, упорним, из дана у дан хроничарско-публицистичким радом, извештавајући Андрића о томе где је шта у свету о њему (Андрићу) написано и шаљући му копије, новинске исечке, књиге, помажући му, децембра 1949, у трагању за литературом о сликару Вјекославу Карасу (за роман „Омерпаша Латас“) итд. Једино што ту одскаче од Андрићеве извесне безвољности, па и млакости, јесте његова уобичајена педантност, и експедитивност, с којом одговара на Крклечева писма и поруке, чак и с толико ревносим апликацијама у којима назначује кад је на које писмо одговорио. И друго, била су његова настојања да утешу Крклеца кад му је било тешко, па и да то (новембра 1949) буде охрабривање за обојицу, у његовим педесетим годинама и „јесени живота“, са жељом да та јесен потраје, у раду и његовим плодовима.

Док је кореспонденција с Густавом Крклецом имала две целине, два временски одељена сегмента, Андрићева преписка с Вером Стојић (у Свескама Задужбине Иве Андрића, 1988, св. 5, приредила Жанета Ђукић-Перишић, приложивши свој увод „Уз преписку Иве Андрића и Vere Стојић“ и запис „Сјећања“ Vere Стојић) има две *садржајно* различите целине: у првој, од маја 1926. године (кад је дописивање са Зденком Марковић сплашњавало и ближило се исцрпљењу и крају), Андрић се јавља из иностранства, по свим правилима књижевно-кореспондентне

етикеције, атрактивно и духовито, лапидарно (код њега, углавном, нема дугих и преопсежних, запомажућих или жестоких, опсесивно-исповедних писама, као што су их писали Гистав Флобер, затим Аугуст Стриндберг и норвешки писац Бјернстјерне Бјернсон, како то истиче Мајкл Мејер, у свом чланку о Стриндберговој кореспонденцији, и у листу *The New York Review of Books*, 11. VI 1992), — а у другој целини, после 1941. и све до 1969, кад се њихова измена писама завршила, она је, највећим делом радна и пословна: Андрић, наиме, тад Веру Стојић назива „драги секретаре“, па јој, на пример, у једном писму, редом, по тзв. оперативним тачкама, набраја шта све треба да уради, измењују информације и податке о издавачима, уговорима, коректури, новчаним исплатама и уплатама, хонорарима, порезу и сличном.

А слична је била, као неки ужурбано-трагични интермецо, и још изразитије стручно-пословна преписка с Гун Бергман, из Стокхолма, приљезним преводиоцем Андрићевих дела, све до њене смрти, 1971, у саобраћајној несрећи на Црногорском приморју, с којом је он, такође, измењивао објашњења и обавештења о ауторизацији, превођењу, значењима појединих речи и појмова. А кад му агилна Гун Бергман крајем октобра 1960, тачно предвиђа да ће Нобелову награду добити „највероватније идуће године“, Андрић одговара својим карактеристичним ставом: „Нико нема право на награду“; и кад Бергманова, по свој прилици из добрих намера, али донекле ваљда и предрасудно мислећи на неко вечно сиротињство Југославије, пита Андрића и његову супругу да ли им, из Шведске, „нешто треба“, он опет одговара не мање карактеристично израженом жељом: „Нама заиста ништа није потребно — изузев вашег пријатељства.“ И то је, углавном, све што су исказала та писма у оном обиму који је донела, и приредила Јасмина Нешковић, са својом закључном напоменом „Уз преписку Иве Андрића и Гун Бергман“, у Свескама Задужбине Иве Андрића, 1991, св. 7. У још необјављеним писмима Бергмановој (у архиву САНУ) говори се о припреми за пут у Шведску, поводом додељивања Нобелове награде и, касније, на преглед код очних лекара, специјалиста, о предлозима за наслов књиге сабраних приповедака преведених на шведски језик итд. Јер послови и писма су се настављали.

Андрићева кореспонденција с Вером Стојић — да се вратимо опет њој —, упоређена са оном коју је водио с Тугомиром Алауповићем и Зденком Марковић и која би се, у својим најбољим, најсупстанцијалним деловима, могла назвати *проблематском*, претежно је, у оној својој првој фази, рекли бисмо, *импресионистичка*, разнобојна, лежерна, с разноврсним доприносима форми и техници писама, његовим језичко-стилским вибрацијама и обр-тима, инвенцији, довитљивостима. Тако, према овој провизорној, приближној типологији, писма могу да буду:

1. Информативна;
2. Исповедно-рефлексивна, импресионистичка;
3. Проблематска (дискурзивна, есејистичко-аналитичка);
4. Љубавна, итд.

То, дакле, значи да, по свом садржају и сврси, писма још могу бити: претећа, анонимна, достављачка, фалсификована, циркуларна, опроштајна др.

Разуме се, и овде је, као и у другим сличним приликама, доста тешко прецизирати, „заокружити“ обележја и границе. Јер и у Андрићевим писмима Вери Стојић преплићу се извесне личне, породичне и опште, културно-уметничке теме, нижу се опажања, утисци и распитивања о времену и здрављу, шаљу поздрави на разне стране, као и молбе и упутства за ситне помоћи и пажње. И овде наилазимо на оно већ познато: „Немојте ме заборавити“ — и Вера Стојић ће и ту молбу и поруку верно испуњавати, и неће је (неће га) заборавити до последњих својих животних снага и часова.

Но то су нешто преурађене, можда одвише суморне мисли које не припадају ведрим, прилично светлим видцима и расположењима ових писама. У доба, наиме, кад Андрић пише ова прва своја писма Вери Стојић, она је имала 24 године, и могла је, тада и касније (заједно са својом мајком), у односу на младог дипломату и писца, имати и неких својих важних личних планова и комбинација; али, на крају, све се завршило само са „драги секретаре“. Извесне наклоности су се могле осетити, али увек тако да се никад све не каже и да се, у одређеном моменту, оно најбитније изоставља или нагло прекида, и — како је (иронично) речено у роману „Пиквиков клуб“ Чарлса Дикенса — „у томе и јесте велика вештина како се пишу писма“. О тој „вештини“ је („Драги мој лажљивче“) и Ц. Б. Шо подоста знао. И ако већ постоје таква писма која брижљиво скривају Андрићеве намере, и ненамере, има и таквих која утолико више откривају неке његове мале и лепршаве списатељско-техничке екстраваганције и финесе. Као да му је уметнички, артистички циљ у свему испред свега другог. У једном писму, рецимо, унеће допуну, додатак при дну странице, у виду тзв. фусноте; у неким другим, те допуне исписиваће на полеићни листа на коме пише; или ће, пак, те допуне бити у форми кратких *постскриптума*. (О функцији, и „тенденцији“, *постскриптума* уопште могло би се посебно расправљати, а у преписци између Бертолта Брехта и филозофа Карла Корша, у часопису „Трећи програм“, 1976, лето, — *постскриптум* у једном Коршовом писму, на пример, безмало је двоструко дужи од самог писма уз које је настао.) Ако, затим, гдегде и понавља иста, или слична, запажања и стилизације које су му се, изгледа, и самом допале, и које смо, у осталој његовој кореспонденцији из истих година, имали већ при-

лику да прочитамо, Андрић је у писмима Вери Стојић дао, измислио телеграфске конструкције и сугестивне обрте: „Овде је време нестално, или боље речено, нестално кад је лепо а стално кад је кишовито“ или „Хотел добар. Време шарено. Одмор потпун“ итд.

Једна, пак од најефективнијих Андрићевих кореспонденцијских „нумера“ и мајсторија, тако рећи антологијско, модел-писмо је оно већ помињано, из Марсеља, од 4. XII 1926. године, на једној непуној штампаној страници. То је, најприје, оно писмо необично по томе што се у њему јавља фуснота; а у фусноти асоцијативно богата напомена — кад бих се, вели Андрић, сваки пут сећао наших тема и разговора, „Ви бисте имали већ пуну фиоку мојих писама“, — што прилично подсећа на једну Андрићеву опаску о тешкоћама, недовољностима писма, кад Зденки Марковић каже: само што сам, ево, дотакао неколико идеја писмо је већ пуно, готово, и што је, такође, у вези с једном рефлексом Ј. В. Гетеа, односно Андрићевом опсервацијом (опет у писму Зденки Марковић) о својеврсној ентропији, о нелагодности коју, подједнако, изазивају оскудност, неизвршивост и прекомерност: „Милион најбољих мисли остаје незабележено“. Следећи аргумент из овог марсељског писма такође је аргумент за поетику кореспонденције, а тиче се учесталости, ритма или (не) правовременог одговора, реаговања на нечије писмо, како мисли не би остале неповезане, а дијалогски ток поремећен и неравномеран: „Шта ћете“, коментарише Андрић, „то је незгодна страна кореспонденције. Нама би требао одговор на писмо у часу када га пишемо“. Трећи моменат је Андрићева скепса и знатан критички, па и негативан став према Рабиндранату Тагори и тзв. источњачкој мудрости, односно „мудрости из Азије“ уопште. (Тако ће, нешто касније, изразити и своју резерву према концепцији, „импресијама“ путописних писама које је, из Француске, писао Јован Дучић, „наш драги Дука“.) И напошлетку, ово марсељско писмо се, након својих главних критичко-проблематских, књижевних референци, завршава кратким комиником о (најзад добром) здрављу писмописца, у склопу лирске, поетске каденце и слике пустих, забачених источњачких пространава:

„Само, дува непрестано неки хладан ветар, мора да је из неких далеких земаља где влада велика чамотиња“.

Нека нова врста чамотиње, међутим, делимично ће завладати средином и крајем шездесетих година кад је Андрић, након некадашње слободе свог иностраног и самосталног живота, све више бивао сучен с тегобама, губицама и тврдом прагмом домаћег свакодневног живљења. И с понечим, разуме се, још. А у преписци с Вером Стојић, то је била она већ споменута „проза“ издавачких уговора, девизних и других рачуна, бриге око пореза и пореских олакшица. „Наравно, према прописима, као и

остали", додаће у једном тренутку, на свој особен начин. Из тог времена (21. VII 1965) потиче још један податак о извесном сужавању неких дотад наизглед незауостављивих активности. Без неког посебног повода (сем, можда, због тога што од ње није имао вести ни писма кад је то очекивао) Андрић ће изненадно обзнанити Вери Сојић и ово: „Моја преписка се смањила прилично, а и ја је смањујем колико год могу." Приметне су ту две ствари: пре свега, још увек присутна Андрићева (сад донекле камуфлирана, прикривена) императивност, а и његова позната, стара и несмањена осетљивост, па и депресивност, каприциозност, где евентуални недолазак вести или писма одмах изазива нагле одлуке и реакције; но преписка се и даље сматра важним елементом укупне животно-књижевне делатности и егзистенције. И без обзира на закључак да се та делатност смањује, стишава, писма ће још неко време живо кружити и путовати.

*

Ако су приватна, субјективна расположења, жеље, сентименти и емоције дуго година били успешно потискивани или веома будно, опрезно самонадзирани, једном је морало доћи време да се они, колико-толико, ипак, и најзад, испоље и покажу. Догодило се то, најпре, у писмима која је Андрић писао Милицы Бабић, својој будућој супрузи, и догодило се то, затим, онда кад су та писма, разгледнице, поруке, цедуље (што их је, уз записе „Књига", у Свескама Задужбине Иве Андрића, 1989, св. 6, сакупио, приредио Мирослав Караулац) објављене.

Налазимо ту једног Андрића кога досад, таквог, нисмо познавали. Та преписка могла би се назвати љубавном, и кад, пратећи је, прођемо, надвладамо прво изненађење, изваншан шок, помисао да смо преступили, да смо се нашли тамо где се нисмо смели наћи, или чак да читамо реченице, уздахе, снове и записе неког сасвим другог, ко зна ког човјека, — у тим писмима открићемо нека нова мала богатства, једно живахно духовно струјање нежности, саосећање бриге, нескривене и неспутане наклоности, озарене просевима и блесковима мисаоне и поетске лепоте. Љубавна преписка је, не ретко, потцењивана и једнострано посматрана као подручје плитке, сентименталистичке књижевности, премда и она има неке своје неоспорне, и разноврсне, дomete, вредности и форме. Шта све може бити љубавно писмо подсетио нас је музички програм — емисија „Стереорама" Радио Београда (31. V 1992), у којој се говорило о „Адабету' као љубавном писму" — једном одељку V симфоније Густава Малера, дакле нотама, партитури коју је он послао вољеној особи, без икакве друге додатне речи. Томе се, на свој начин, одазвао и пез, — једна композиција носи симтоматичан наслов — „Одмах

ћу сести да ти напишем писмо". Мада се клонио дубоких, бездано страствених и страсничких изјава, излива љубави и емоција (што је и у самој основи неспојиво с његовим бићем, карактером и темпераментом), Андрићева љубавна писма била су и носталгични, утишани *адањето*, и ревносни знак заинтересоване добре воље („одмах ћу сести. ."), из којих проговара и његова љубав, а и његов лични, унутарњи живот, за који се мислило да је заувек остао закопан у тамним зонама заборављања и тајне.

Веза, пак, и љубав између Андрића и Милице Бабић трајала је дуго, рекло би се готово целог њиховог живота: била је то истрајна љубав, и блиска и на раздаљини, која се, напоследку, као по оној формули с много искушења и препрека ипак — како је, понекад, обичај да се каже — идеално, дакле целовито и срећно остварила. Као један од доказа тог трајања и великог очекивања је и разгледница, репродукција слике, коју је Андрић, године 1927, купио у Греноблу и потом је наменио Милице Бабић, и напослетку јој послао 1958: „Много година сам чувао ову слику, да бих Вам на њој казао колико Вас волим". Од све те дужине познанства и везе, ова преписка, међутим, захтева само једну деценију, од априла 1956. до августа 1966. године. Шта ту недостаје? Да ли смо оно најважније упознали? Или су, можда, најдубља, најприснија писма она која никад нису била написана? Једно од питања, и једно од загонетних чуда је и у томе како је управо Милица Бабић (која је, иначе, колико се зна, у себи складно сједињавала своје уметничко биће, интелигенцију, и своје практичне способности и својства, у чему је, можда, и део одговора), — како је, дакле, и зашто баш она била та жена која је једина могла да привуче, и задржи, трајну Андрићеву наклоност? Али тај његов избор је, ваљда, једини могући одговор о њој и о њему. И као што му се на почетку, у његовој младости љубав јавила у обличју Госпође, то јест Хрватске, у његовим каснијим, зрелим годинама дефинитивно ће њиме овладати љубав према жени и госпођи у лику, и личности, Милице Бабић.

Писма дају извесне аргументе у прилог таквог једног пристајања. Пратимо ту, затим, различите аспекте ове кореспонденције: ословљавања и надимци, „Ви" и „ти", вербална прерушавања, индиректни говор, најдиректније читавање љубавних осећања. Милица Бабић назвала је Андрића (поводом његовог путовања у Кину, а имала је све разлоге да га тако назове и да није било споменутог путовања) Мандарином, а он њу — „пријатељ", Убавка и — слично томе — Лепо, као персонификованим појмом лепоте. У тој игри очаравања Андрић себе помиње индиректно, у трећем лицу („Мандарин ће се, како каже, вратити. ."), а о Милице Бабић и Убавки говори као да су то две особе — „Оно што ми недостаје то је Убавка, али не мораш јој то казати" — што је једна од најљупкијих, најпоетичнијих инвенција и доказа нежне привржености у овим писмима.

Интензитет кореспонденције тако је јак, и усредсређен, организован и по томе што су се Милица и Андрић прецизно договорили кад се пише — понедељком (она) и петком (он), и то дописивање тече брзо, каткад, у Андрићевом нестрпљењу, чак ужурбано и пре одређеног рока, скоро страсно, као да су се тек недавно упознали. Андрић је, у прво време, готово љубоморно, старатељски савјетује и опомиње: „Будите у свему онакви какви треба да сте”, а онда следи читава скала исказаних осећања која не маре за године, ни да ли су превише романтична или не, старомодна или не: удварање, кратке поруке и корпе са цвећем, готово сентименталне изјаве, одмерена али и уверљива испољавања нежности и пажње („Буди добра, доби што пре, а главно: воли ме као што те волим”), са жељом — у тој његовој тако продубљеној потреби за љубављу — да стално буду заједно и да се не растају. У свим тим људским реакцијама и обичностима Андрић је и душевно, емотивно ганут, и озбиљан, и отвара срце, а и држи меру, тек покаткад се заборавивши у понеком стилистичком детаљу (напише: пошта иде „авијоном” или „кад гране сунце онда је дивно”, и још понешто), приправан и да се нашали или да се препусти неком комплексном парадоксу: „Читам, проносим по соби транзистор који не казује ништа о Теби, а брбља о свему и свачему, па легнем; понекад и заспим”. Или се, још слободније, препусти поетском призору, лаганој лирској сањарији и фантазији:

„Овде се звездано небо види врло широко. Ниске и многобројне звезде, као да су јуче коване, а међу њима и оне две које смо гледали у Херцег Новом”.

А онда је, у ту малтене идилу, фатално и оштро крочила болест, с боловима које је Милица Бабић морала да подноси, и њено сарадничко учешће у Андрићевом раду и животу, и његова обраћања и шапати престају, ишчезавају, пред чињеницама грубе збиље с којом су се обоје сучили. Завршавало се, завршило се то доба кад је код њега било понајмање горчине, меланхоличне озбиљности, ћутања и закопчане смркнутости, и кад је, можда, био доиста срећан. Али, шта је уопште срећа за таквог једног човека? Губитак, смрт Милице Бабић погодила је Андрића — судећи по неким његовим писмима и записима — мукло и дубоко. „Тешко би било казати”, пише он Гун Бергмановој, 22. V 1968, „како се осећам, а и непотребно покушавати, јер верујем да Ви и овако знате како може да се осећа човек у мом положају”. Најверодостојније, међутим, сведоче о томе његови записи под насловом „Књига”, као нека врста горког и готово непроболног оплакивања.

Но они, у својој скоро неизмерној прожетости жалошћу и несрећом, не припадају толико кореспонденцији, колико бићу које је волео, књижевној и поетско-рефлексивној прози, порукама и завештањима испаштању и вечности. Тиме као да су пи-

сма ипак поново оживела, и њих ће Иво Андрић наставити да пише у неким другим констелацијама, у мислима и на хартији, из самога свог творачког дела о људском трпљењу и нади, и писаће их, слаће стално, све док сва, најзад, не стигну у своја жељена одредишта.

Miloš I. Bandić

THE POETICS OF CORRESPONDENCE: IVO ANDRIĆ IN THE MIRROR OF HIS LETTERS

S u m m a r y

The study treats the subject of correspondence (by which we understand written communication of ideas between two or more people) which is present in Andrić's literary work in a complex and multiple way. This presence of letters can be identified and classified into four major groups.

The first group consists of Andrić's critical essays in which he analyzes and comments on correspondence of some other writers (Heinrich Heine, P. P. Njegoš and others). It could be said that these essays embody Andrić's poetics of correspondence. In the second group of texts letters are present as a form of expression and a literary fact, sporadic inserts and citations incorporated in the structure of his novels and short stories. In the third group are the texts in which the letter exists as a special and an explicit outward mark of the genre (stated in the title, for example: *A Letter from 1920*, *A Letter to Nobody* etc.) and the subject of some of Andrić's short stories, accounts of his travels and poems. The fourth group of texts is composed of Andrić's private letters to his contemporaries, friends, his wife, writers and translators, some well-known and some unknown people. These letters round up his long-lasting and continual artistic effort in the area of epistolary fiction and personal correspondence from 1913 to early seventies.

Altogether the letter is one of the significant elements in the structure of Andrić's fiction. Its function is twofold: to intensify the process of narration and to make some distinctive psychological, poetic and stylistic effects.

